

De geschiedenis van Woonstichting De Key – Hoofdstuk 1

De dubbeltjesdroom

1860-1880

Jos van der Lans

Jos van der Lans (1954) is cultuurpsycholoog en publicist. Van zijn hand verscheen een groot aantal publicaties over de publieke sector. Hij is initiatiefnemer van de Canon sociaal werk, en co-auteur van de Canon volkshuisvesting. Op het terrein van de volkshuisvesting schreef hij eerder *Het rode geluk. Een geschiedenis van de Algemene Woningbouwvereniging*.
Zie ook: www.josvdlans.nl.

© Jos van der Lans/De Key – 2018

Woonstichting de Key
Postbus 2643
1000 CP Amsterdam
020-6214333
www.dekey.nl

FOTO IN LIJST OMSLAG:
BEELDBANK STADSARCHIEF AMSTERDAM

Op 2 november 1868 besloten zo'n vijfhonderd Amsterdamse arbeiders om elke week een dubbeltje opzij te leggen om woningen te kunnen bouwen. Dat was het begin van de Bouwmaatschappij tot Verkrijging van Eigen Woningen, in Nederland de eerste vorm van arbeiderszelforganisatie op het terrein van de volkshuisvesting. In 2018 viert haar rechtsopvolger De Key het 150-jarig bestaan. Uit de arbeidersdubbeltjes van de 19e eeuw is een moderne organisatie voortgekomen die zich in de 21e eeuw opnieuw hard maakt voor één van de meest kwetsbare groepen op de woningmarkt: starters.

Hoofdstuk 1 laat zien hoeveel moeite (en ruzie) het heeft gekost om met dubbeltjes woningen te bouwen.

1

De dubbeltjesdroom

Een van de meest wonderlijke documenten uit de geschiedenis van de Nederlandse volkshuisvesting is het verslag dat de Commissie van Onderzoek van de Bouwmaatschappij tot Verkrijging van Eigen Woningen eind 1874 het licht deed zien. De commissie was in de zomer van dat jaar ingesteld om de 'grieven' die er in de jonge Bouwmaatschappij leefden nader te onderzoeken. Het verslag bestaat uit een reeks vergaderingen en besprekingen die de leden van de commissie op zondagmiddagen en tijdens doordeweekse avonden hebben gehouden. De toon waarin verslag wordt gedaan is beschaafd, alsof de verslaglegger nog eens nadrukkelijk wilde bewijzen dat arbeiders wel degelijk fatsoen konden opbrengen. Maar wie door de letters heen leest, beseft dat een mix van woede en verongelijkt-hed hier de ware penvoerder was. De gemoederen liepen tijdens de bijeenkomsten meer dan eens hoog op, waarbij de beschuldigingen elkaar in hoog tempo opvolgden en menig lid met het schuim op de lippen de vergaderzaal heeft verlaten.

Het is ook niet niks wat er de revue passeert. De Bouwmaatschappij heeft in de eerste zes jaar van haar bestaan aan de Buitensingel in Amsterdam (tegenwoordig Mauritskade) nog maar 26 woningen gebouwd. Dat is bedroevend weinig. Er is dan ook veel misgegaan. Er is op dubieuze gronden geld verdwenen. Huurders van de paar woningen gedragen zich niet naar de geest van de jonge vereniging. Er worden fouten gemaakt in de bouw. De administratie is niet op orde. Er is, kortom, weinig om trots over te zijn en veel om ruzie over te maken.

Maar dat is niet alles. Er woedt een diepe verdeeldheid in de vereniging. Het is een verdeeldheid die de arbeidersbeweging aan het einde van de negentiende eeuw nog behoorlijk zal opbreken, maar die in het voorspel van de ontluikende beweging, waarvan de Bouwmaatschappij een exponent is, nog niet zo scherp aan de oppervlakte treedt. Het is nog onderhuids. De juiste woorden en de daarbij horende politieke redetwisten moeten nog gevonden worden. Er bestaat op dat moment in Nederland nog geen grote socialistische beweging met congressen en weidse vergezichten, waarin par-

mentaristen en revolutionairen met elkaar in de clinch liggen. Er zijn nog geen scholen van rekkelijken en preciezen, geen realo's en fundi's in de ontluikende arbeidersbeweging. Maar er sluimert al wel iets van tweespalt. Het broeit. Er zijn meningsverschillen, gevoelens van onvrede en er is vooral wantrouwen tegen andersdenkenden. En dat giftig mengsel heeft in de Commissie van Onderzoek een strijdtterrein gevonden waarin leden elkaar met verwijten overladden en zo de Bouwmaatschappij naar de rand van de afgrond leidden.

EEN BOUWMAATSCHAPPIJ VOOR AMBACHTSLIEDEN

Hoe anders was dat zes jaar daarvoor, toen op maandagavond 2 november 1868 uit alle hoeken van de stad honderden mensen hoopvol naar veilinglokaal De Zwaan op de Nieuwendijk hoek Kolksteeg liepen. Een aantal van hen waren na hun twaalfurige werkdag even thuis geweest, maar velen kwamen rechtstreeks van hun werk op de stadswerven, suikerbakkerijen, kuiperijen, pakhuizen en timmerwerkplaatsen. De duisternis was al over de stad getrokken, de kleine 2500 gaslantaarnpalen die de hoofdstad rijk was, waren nog maar net ontstoken. Onder de mensen die zich in de schemer van de stad richting de Nieuwendijk begaven heerste een optimistische stemming. De grootste stroom kwam uit de stegen en straatjes van de Jordaan. Van de andere kant van de stad, de Oostelijke Eilanden en de Kadijken, meldde zich bijna een even grote groep bij De Zwaan. Het was dringen bij het veilinglokaal. De zaal, zo berichtten de kranten later, pilde uit, honderden mensen stonden op straat te balen omdat ze er niet meer in konden. Ook zij wilden weten wat de initiatiefnemers nu precies te vertellen hadden. Ook zij wilden zich opgeven voor de nieuwe vereniging die hoop bood om uit hun ellendige huisvestingssituatie verlost te worden.

Die hoop had zich de maanden daarvoor langzaam door de stad verspreid. Het *Amsterdamsch Volksblad* was er in mei 1868 in zijn eerste nummer over begonnen. Deze nieuwe krant, opgericht door een aantal sociaal bewogen Amsterdammers die journalistiek wilde bedrijven 'uitsluitend in het belang der neringdoende burgers, werkbazen, ambachtslieden', meldde direct op de eerste pagina dat het veel doelmatiger zou zijn als arbeiders 'onderling een bouwmaatschappij voor burgerwoningen' zouden oprichten.

'Wanneer men in zulk een fonds slechts 10 cents per week betaalde zou men jaarlijks f 5,20 storten, de 20 cents voor de administratie er af zijnde, zoude men jaarlijks een aandeel van f 5,- verkrijgen. Wanneer nu 5000 aandelen geplaatst werden, zoude er jaarlijks een kapitaal van f 25.000,- in kas komen; genoeg om 60 burgerwoningen beginnen te bouwen. Als zulk een woning voor f 1,- per week aan de leden verhuurd zou worden, en zoodanig lid bijvoorbeeld f 1,50 betaalde, om door

In het eerste (proef) nummer van het *Amsterdamsch Volksblad* dat op zaterdag 16 mei verscheint, lanceert drukker Ferdinand Vislaake onder het kopje 'Burgers voor Amsterdam' voor het eerst het idee om een 'Bouwmaatschappij voor burgerwoningen' op te richten.

den tijd zijn eigendom te worden, voorzeker! de werkmans zou minder uitspatting maken want hij wist voor welk doel hij spaarde. Zoude het niet hoog tijd worden om eens aan uw eigen belang te werken? Zouden er geen mannen gevonden kunnen worden die in het belang des volks (zonder nevenbedoelingen) hunne praktische kennis veil willen houden voor uw welvaart? Zoude het stedelijk bestuur niet mede willen werken om gezonde burgerwoningen te verkrijgen? Zoude de vele huisjesmelkers niet gefnuikt worden? Ik geloof het zeker. Daarom, burgers en ambachtslieden van Amsterdam, schudt elkander wakker, zijt getrouwe burgers van den staat, want orde regeert de wereld, maar laat ook orde en nadenken bij u heerschen, zorg voor u en de toekomst van uw kinderen! Door vereniging ontstonden er broodfabrieken en gij eet goedkoper brood dan anders het geval was. Door zulk een bouwvereniging zal de huur der burgerwoningen dalen.¹

7

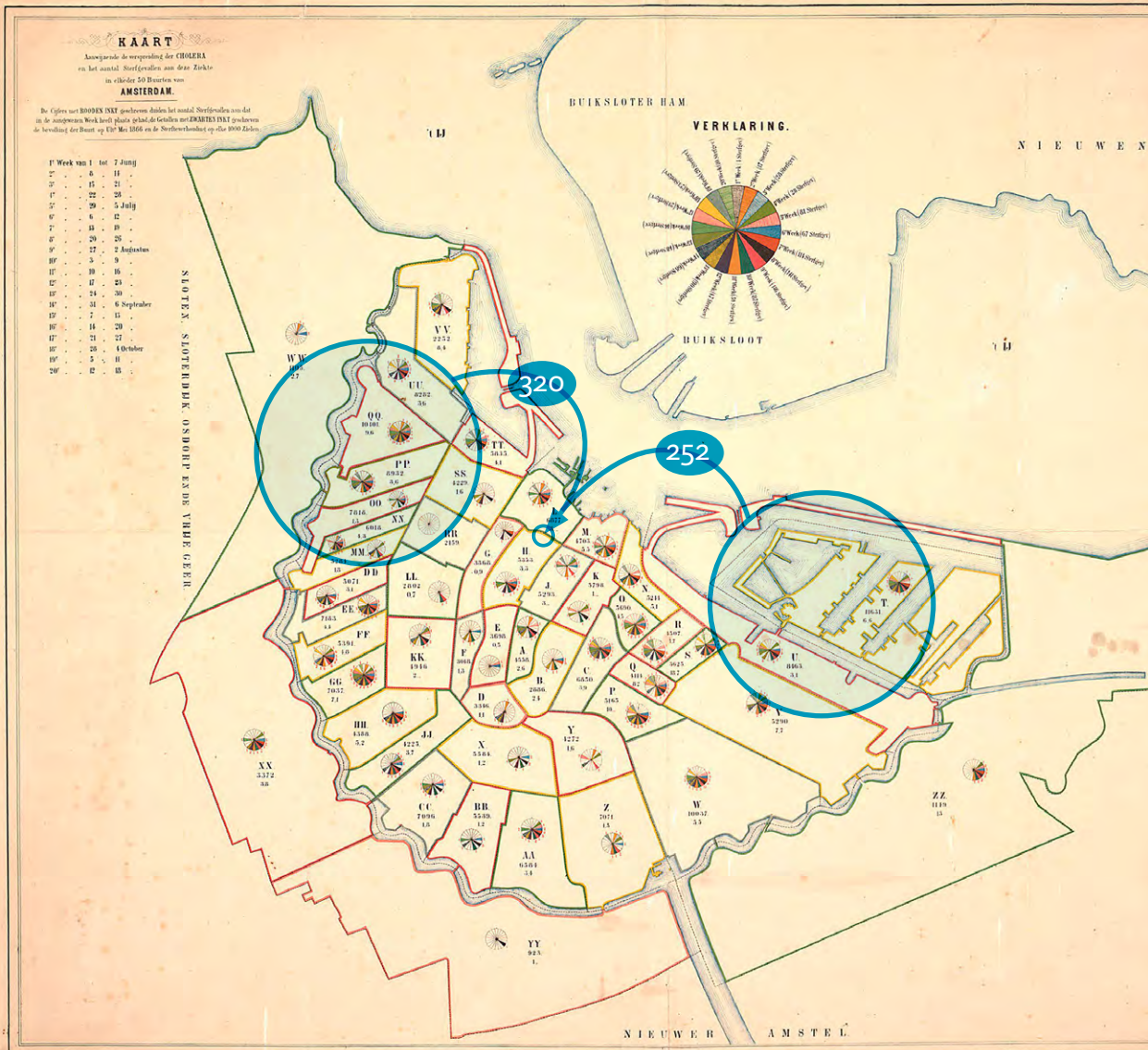
Het was een gewaagd idee. Zoiets bestond niet in Nederland. Maar het paste heel goed in het ontluikende zelfbewustzijn dat zich vanaf het midden van de negentiende eeuw van arbeiders meester aan het maken was. Er was ook alle reden om tot actie over te gaan. De industrialisatie zorgde voor een ongekende groei van steden. Vanuit veengebieden en landbouwgronden trokken steeds meer mensen naar de stad. Tussen 1850 en 1900 verdubbelde het aantal inwoners van Amsterdam van 250.000 tot 510.000. De woningvoorraad hield daar absoluut geen gelijke tred mee. Het gevolg was dat de stad letterlijk uitpuilde. Alles wat bewoond kon worden, werd bewoond.

Zelfs kelders, vanwege de drassige Amsterdamse veengrond vooral bedoeld als vochtwering en opslagruimte, werden volop bewoond. Overal in de stad daalden dagelijks hele gezinnen de trappen naar de muffige kelderruimten af. In 1873 werden er 5000 van deze bewoonde kelders geteld, waar 20.000 mensen (8 procent van de Amsterdamse bevolking, gemiddeld 4,14 bewoners per kelder) de nachten doorbrachten. In de oude stadskern was het percentage kelderwoningen zelfs bijna 20.² Driekwart van deze kelderwoningen zou volgens de gemeentelijke gezondheidscommissie onmiddellijk moeten worden ontruimd. Een derde deel van deze woningen lag 1,5 tot 2 meter onder het straatniveau. Een kwart van de vertrekken was niet hoger dan 1,60 meter, zodat iemand van een gemiddelde lengte er niet rechtop kon staan. De schaarste aan woningen deed bovendien de prijzen opdrijven; arbeiders die per maand soms nog geen twintig gulden verdienden, moesten voor de meest miserabele woonruimte al snel 2 tot 3 gulden per week betalen. En van de rest hun gezin onderhouden.

Kinderen waden 's ochtends door het water als ze zich moeten aankleden. Het schimmelt, het stinkt. In de achterafsteegjes van de

In 1867 publiceerde de gemeente Amsterdam een kaart waarop staat ingetekend waar de slachtoffers van de cholera-epidemie woonden. Precies uit de gebieden met de hoogste aantallen slachtoffers (Jordaan en Oostelijke Eilanden/Kadijken) kwamen de meeste eerste leden van de Bouwmaatschappij.

Jordaan en de straatjes op de Oostelijke Eilanden heerst, zo wordt inmiddels ook in welgestelde kringen ruiterlijk erkend, 'de geur des doods'. Daar bevinden zich ook de haarden waar besmettelijke ziekten zich tot een epidemie kunnen ontwikkelen die uiteindelijk ook de levens van de gegoede burgerij bedreigt. In 1866 had een cholera-epidemie in Nederland op een bevolking van 3,5 miljoen mensen nog 21.000 slachtoffers geëist, waarvan 1100 in Amsterdam.³ De gemeente Amsterdam heeft in datzelfde jaar een kaart laten vervaardigen waarop staat ingetekend waar deze slachtoffers woonden. Precies uit de gebieden met de hoogste aantallen slachtoffers (Jordaan en Oostelijke Eilanden) trokken op maandag 2 november 1868 de meeste mensen naar veilinglokaal De Zwaan.

HELPT U ZELVEN!

In die situatie van tamelijk uitzichtloze troosteloosheid vindt de gedachte aan een eigen gezonde woning gretig aftrek. Het is bijna te mooi om waar te zijn. Het droombeeld heeft zich als een lopend vuurtje over de stad verspreid. Het *Amsterdamsch Volksblad* blijft er over schrijven, gekoppeld aan berichten over de opkomende internationale arbeidersbeweging, die arbeiders oproept zich te verenigen en zich sterk te maken. Zo wint het idee in de nazomer van 1868 elke dag aan geloofwaardigheid. Waarom zou het niet kunnen? Als het *Volksblad* in oktober de statuten van een heuse vereniging publiceert en er in de stad aanplakbiljetten worden verspreid over het oprichten van de nieuwe vereniging, lijkt het onmogelijke realiteit te worden. Het kan dus wel.

Of zoals het groepje initiatiefnemers het in een van de strooibiljetten zegt:

'Laat geene koelheid of onverschilligheid U weerhouden om tot heil van U, Uwwe huisgenooten, en Uwwe medewerklieden werkzaam te zijn.

Het begin is, zoo als met alles, moeilijk; maar zoo gij de handen met ons ineen slaat, zullen wij goed slagen. Behoeven wij veel tot aanmoediging te zeggen?

Ieder, dunkt is bekend met de slechte en dure arbeiderswoningen; ieder gevoelt dat verbetering dringend noodzakelijk is, ieder wenscht gaarne een eigen huis te bezitten.

Van waar moeten die verbeteringen komen?

Helpt U zelve! is het eenige antwoord, dat wij weten te geven.

Komt dan tot ons! en helpt ons!

Komt op de vergadering, gij zult vernemen dat het geen dwaas voedsel geven tot ontevredenheid, geen onbereikbare droombeelden betreft, maar koel berekende plannen, die alle kans van goed slagen hebben, zoo wij maar medewerking krijgen.

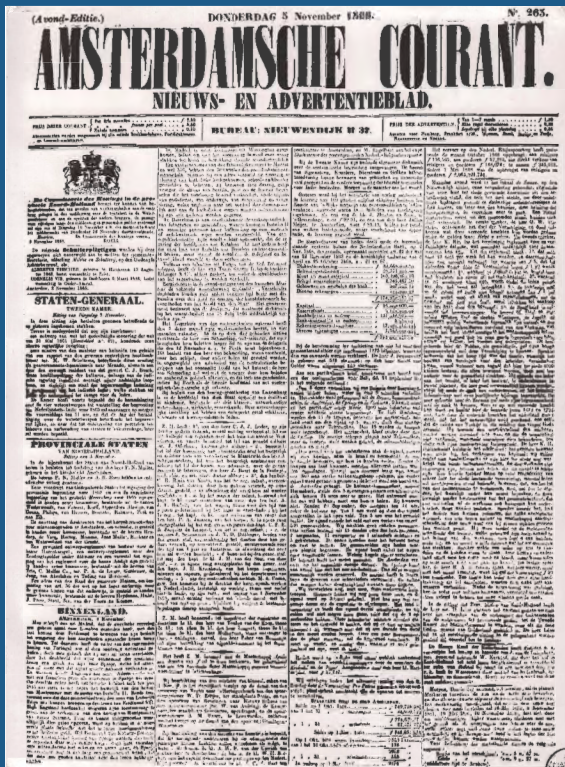
Voorwaarts dan op den weg die wij u afgebakend hebben. Is het pad niet effen, — welnu, de struikelblokken kunnen door u weggenomen worden, wanneer gij mede lid zijt.

Gij kunt niets verliezen en een eigen huis winnen. De hulp die wij van u vragen, gaat niet boven uwe krachten. Zoo gij wilt, kunt gij, en hebben getoond wat wij kunnen en willen, dan zullen onder onze gegoede Stadgenoten ook wel menschenvrienden gevonden worden die onze plannen ondersteunen; maar eerst zelve de band aan den ploeg, met zelfvertrouwen de toekomst tegemoet, en wij zullen triomferen!'

2 november 1868

Maandag avond werd in het lokaal *de Zwaan*, op den Nieuwendijk alhier, eene vergadering gehouden, uitgaande van eene hier ter stede gevormde kommissie uit den arbeidenden stand, die zich ten doel stelde, om door onderlinge bijdragen, *gezonde en doelmatige arbeiderswoningen te doen bouwen*, om later aan den huurder, door betaling der huurpenningen, in eigendom over te gaan. Een 700tal ingezetenen, meest uit den genoemde stand, hadden zich daar vereenigd. De eerste spreker, de heer G. W. Vislaake, ontvouwde het doel der Vereeniging, en deed uitkomen wat door vereende krachten kon worden gedaan onder de gulden leus: *Helpt u zelven*. De tweede spreker, de heer K. Ris, las het voorloopig reglement voor en verduidelijkte datgene, wat eenigzins onduidelijk voor de aanwezigen kon zijn. Uit dit reglement bleek: 1. dat men voor 10 cent per week lid kan worden, en daarvoor jaarlijks een aandeel ontvangt ter waarde van *f* 5, dat bij uittreden weder door de Vereeniging tegen *f* 4.50 wordt overgenomen; 2. wanneer er *f* 2000 in kas is, begint men met bouwen, als zijnde dit het rentekapitaal; 3. wanneer er 20 woningen klaar zijn, wordt onder de leden geloot wie die het eerst zal betrekken; 4. de huurprijs mag in de eerste 50 jaren niet hooger belooopen dan *f* 1 per week, welke som, na afrek van reparatiekosten, zoo de bewoner dat zelf niet doet, moet strekken tot aankoop van het huis door den bewoner; 5. de

Spaarbank is ontvanger der huurpenningen. De heeren H. Trier en Pietersen spraken over de slechte woningen, de jegens de bewoners weinig welwillende eigenaren van huizen, en den tegenwoordig onhoudbaren toestand van den werkman, wat betreft het toch strikt noodige in het maatschappelijk leven, namelijk een goed dak en eene goede legerstede voor man, vrouw en kroost, het voedsel nog daargelaten. De zeer geleerde heer dr. Fabius, als genoodigde, gaf zijne hooge ingenomenheid met deze Vereeniging te kennen. Spreker beweerde dat het hoog tijd was dat daarin, namelijk het bouwen van woningen voor den arbeider, verandering kwam, vooral wanneer men nagaat dat hier ter stede 4000 kelders bestaan, die allen bewoond worden, doch zeer ten nadeele voor de gezondheid strekken. Hij spoorde een ieder aan het comité, of later het bestuur, te ondersteunen in hunne plannen, die zeer goed verwezenlijkt kunnen worden, gelijk hij mede de zaak zou ondersteunen en het honorair lidmaatschap met eene jaarlijksche bijdrage aanvaardde. De zeer geleerde heer dr. Zeeman gaf mede zijn ingenomenheid met de zaak te kennen, wees er op wat vereende kracht kon doen en haalde hier de benarde jaren 1672 en 1793 aan, toen door de vereende krachten het vaderland gered werd, dat tot het onmogelijke werd gerekend, zoo zelfs dat de sultan van Turkije in die redding den vinger Gods erkende.

Hij noemde den arbeidersstand den edelsten, zonder welken niemand iets was, en die de minachting niet verdiende, waarmede sommigen dien behandelen, ten slotte ook zijne medewerking toezeggende. De heer K. H. Guthschmidt huldigde het edele doel; het grootste bezwaar was, zeide hij, het verkrijgen van kapitaal; wij zullen echter niet vooruitloopen; er zijn hier ter stede nog werkelijk vele goede menschevrienden, die den werkman niet ongenegen zijn, schoon ook velen, die dit slechts in schijn zijn. Zoo hoorde spreker laatst op eene vergadering van zekere hier ter stede bestaande vereeniging, meestal leden uit meergegoeden stand tellende, beweren, dat, om het lot van den ambachtsman te verbeteren, men, om zoo te zeggen, het huwelijk onder hen moest beperken, en

geen huwelijk zonder toestemming van het gemeentebestuur, dat zou oordelen of de werkman een huisgezin kon onderhouden, mogt worden gesloten. Spreker hoorde het, had het anders niet kunnen gelooven, dat zulke averegtsche wijsheid, zoo iets tegen natuur en maatschappij aandruischende, in deze eeuw door een bij zinnen zijnden persoon kon worden geuit. Hij wees verder op de reglementen betreffende die huizen, welke gebouwd zijn zoogenaamd in het belang van den werkman, men legt u aan banden, zeide hij, en ontnemt u zelfs datgene wat tot uw genoeg kan strekken. Spreker wekte een ieder op zelf te handelen en de handen ineen te slaan: voor koning en vaderland offert men ten regte goed en bloed, maar boven alles zij onze eerste zorg voor gade en kroost. De laatste spreker, de heer K. A. de Groot, sprak wel zeer weinig, maar niet het minst krachtig, want hij gaf der Vereeniging f 50 ten geschenke. Ten slotte kon ieder zich door zijne handtekening als lid aansluiten, waartoe zich cirka 500 aanwezigen verbonden. Nadat de vergadering was gesloten, keerde ieder zeer voldaan huiswaarts, overtuigd den eersten steen gelegd te hebben tot deze alleszins goede zaak.

Uit de Amsterdamsche Courant (rechterkolom) van donderdag 5 november 1868.

Zo'n zevenhonderd mensen hebben uiteindelijk op 2 november 1868 aan deze oproep gehoor gegeven, vijfhonderd konden naar binnen in het veilinglokaal De Zwaan. Binnen was de stemming vol verwachting. De handen gingen op elkaar voor de initiatiefnemers en een aantal gastsprekers die het belang van dit arbeidersinitiatief nog eens nadrukkelijk en met veel bijval onderstreepten. Boekdrukker Ferdinand Vislaake, het brein achter de oprichting en auteur van het eerste bericht in het *Amsterdamsch Volksblad*, hield het gehoor nog eens voor dat er maar één weg begaanbaar was om uit de treurnis te komen: Helpt U zelve!

De zaal ging er eens goed voor zitten toen medeoprichter en houtzaagmolenaarsknecht Klaas Ris het woord nam. Ris had in Amsterdam al een reputatie opgebouwd als bestrijder van onrecht en voorvechter van de belangen van de arbeiders.⁴ Hij was wat je noemt een volksman: hoe groter zijn gehoor, hoe vrolijker en fanatieker hij op dreef raakte. Op deze tweede november legde hij nog eens uit hoe de Bouwmaatschappij te werk zou gaan, hoe uit de dubbeltjes eigen woningen van arbeiders tevoorschijn zouden komen.

De arts Fabius, die als bekend drankbestrijder geen gelegenheid voorbij liet gaan om de gevaren van 'den alcohol' breed uit te meten, hield de aanwezigen voor dat verbetering van woonomstandigheden de beste manier was om de drankellende te overwinnen. Een goede woning zou het bezoek aan dranklokalen immers overbodig maken.

Opzet van de Bouwmaatschappij

- Lid worden kost vijftientig cent (€ 0,11)
- Leden betalen per week een dubbeltje (€ 0,04) contributie.
- Met de dubbeltjes van een flink aantal, bij voorkeur duizenden, leden kunnen woningen worden gebouwd.
- Na vijftig weken heeft een lid een aandeel gespaard van vijf gulden (€ 2,30).
- Met ieder aandeel (ofwel: lot) kan een lid meedoen aan de verloting van een gereed gekomen perceel (beneden en bovenwoning(en)).
- De huur van de woningen bedraagt één gulden per week (€ 0,45).
- Na twintig jaar zijn de woningen op het perceel met de huuropbrengsten afbetaald en wordt de winnende aandeelhouder definitief eigenaar.

En dat was nodig want Amsterdam spande in Nederland de kroon voor wat betreft het aantal kroegen en taperijen; op elke 150 inwoners was er gemiddeld wel een. Per hoofd van de Amsterdamse bevolking werd jaarlijks gemiddeld zo'n 15 liter pure alcohol geconsumeerd, baby's en nonnen meegerekend.⁵ (Tegenwoordig is dat zo'n 8 liter.)

Na de laatste spreker brak het moment aan waarvoor de meeste aanwezigen waren gekomen. Er gingen formulieren rond waarop de aanwezigen zich als lid van de Bouwmaatschappij konden opgeven. Het leidde tot chaotische taferelen. Potloden werden doorgegeven, mensen gebruikten elkaars ruggen als schrijfbled. Hele families gaven zich op, ook kinderen kregen een plek op de lijst. Aan het einde van de avond hadden zich zo'n vijfhonderd Amsterdammers opgegeven, tijdens de eerste ledenvergadering nauwelijks twee weken later was dit aantal al opgelopen tot 1145 en voor het einde van 1868 konden zo'n 1400 mensen de hoop koesteren dat zij ooit in het bezit zouden komen van iets wat eigenlijk onbereikbaar leek: een eigen woning.

13

Na de oprichting van de Bouwmaatschappij eiste hoofdcommissaris van politie Felix de Klopper in november 1868 bij boekhandelaar en initiatiefnemer Brons Boldingh een exemplaar op van de ledenlijst met daarop 926 namen en adressen.

POLITIE VRAAGT OM LEDENLIJST

Zo'n gebeurtenis ging natuurlijk niet ongemerkt aan de stad voorbij. Verschillende kranten berichtten over de oprichting van deze 'bijzondere vereeniging'. Er werd in gegoede kringen over gesproken en vooral onder de opkomende sociaal bewogen burgerij was er waardering voor dit gedurfde initiatief. Maar in de wat meer behoudende kringen was er ook bezorgdheid. Wat was dat voor volk dat zich met veel vertoon begon te organiseren? Als dit het begin was, wat zou dan het einde zijn? Een revolutie? Vormden de organisatoren geen gevaar voor de openbare orde?

Precies om die reden liet de Amsterdamse hoofdcommissaris van politie Felix de Klopper boekhandelaar Brons Boldingh weten dat hij een exemplaar van de door hem twee weken na de oprichting gedrukte ledenlijst zeer op prijs zou stellen. Brons Boldingh, met Vislaake een van de twee niet-arbeiders die tot de initiatiefnemers behoorden, bezorgde de hoofdcommissaris braaf een ledenlijst met 926 namen, niet beseffend dat hij daarmee een uniek historisch document aan het uiterst betrouwbare politiearchief toevertrouwde. Deze ledenlijst stelt ons – 150 jaar later – in staat om een precies beeld te krijgen van de mensen die zich door de hoop van een 'doelmatige woning' lieten leiden en zich bereid verklaarden om daarvoor elke week een dubbeltje opzij te leggen.

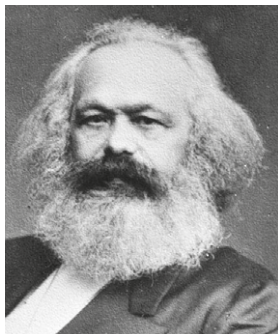
De lijst vermeldt zo'n 140 beroepen, waarbij een flink aantal waarvan we ons nu nauwelijks of niet een voorstelling kunnen maken. Blikslagers, kuipers, koorndragers, turfdragers, schuitenvoerders – tegenwoordig kom je zulke lieden niet meer tegen. Maar het gros komt ons nog wel bekend voor, zij het dat in de tegenwoordige tijd een flink aantal van deze beroepen niet meer op grote schaal beoefend worden. Zo melden zich in 1868 maar liefst 99 smeden aan, op

tal van plaatsen met de staalconstructies van de nieuwe industrie in de weer. Op de lijst staan ook een kleine 150 timmermannen, waarvan 47 zich sloopstimmerman noemen, veelal afkomstig van de Oostelijke Eilanden en werkzaam op de grote scheepswerven. Verder vermeldt de lijst suikerbakkers (44), schilders (44), metselaars (29), koperslagers (21), kastenmakers (18), kleermakers (18) en schoenmakers (18). Het zijn nagenoeg allemaal ambachtslui, het beroep productiemedewerker moet nog uitgevonden worden, de lopende band is nog een verre toekomst. Deze werkmannen, zoals ze veelal worden aangeduid, hebben een vak geleerd. Ze kunnen lezen en schrijven, ze werken meestal voor 'patroons' en ze staan hun mannetje. Ze wonen alleen beroerd.

De eerste leden van de Bouwmaatschappij komen hoofdzakelijk uit twee buurten in Amsterdam. Een derde (320) komt uit de Jordaan, ruim een kwart (252) uit de Oostelijke Eilanden (Kattenburg, Wittenburg en Oostenburg) en de Kadijken. Een klein deel ten slotte komt uit wat toen de Zaagpaden heetten (tegenwoordig de Pijp). Heel veel van de leden wonen vlak bij elkaar in de buurt. Alleen al uit de Kattenburgerstraten komen zo'n tachtig leden. Uit de Egelantiersstraten in de Jordaan een kleine vijftig. Buren, halve en hele families (inclusief kinderen) vinden een plek op de lijst. Weliswaar moeten ze allemaal een dubbeltje per week inleggen, maar de kans dat ze ingeloot worden wordt daardoor wel groter. De familie Ris bijvoorbeeld vinden we met zes personen terug: Klaas, zijn vrouw, hun drie kinderen en zijn broer. Een paar jaar later bleek dat een goede strategie. De familie Ris was een der eerste gelukkigen in de woningverloterij.

NOTABELEN STICHTEN EERSTE WONINGBOUWVERENIGINGEN

Of alle leden ook het grote verhaal achter de Bouwmaatschappij deelden, valt te betwijfelen. Voor de initiatiefnemers was de Bouwmaatschappij een onderdeel van de bewustwording van de arbeiders als klasse. Het 'Helpt U zelve' was een voorzichtige Nederlandse vertaling van het internationale 'proletariërs aller landen, verenigt u'. Er waren in het late voorjaar van 1868 via het netwerk van typografen contacten gelegd tussen met name drukker Vislaake, die een voortrekkersrol had gespeeld in de oprichting van de Typografenbond, en boekhandelaar Brons Boldingh met de Brusselse afdeling van de Internationale. Vanuit Brussel liepen er vervolgens weer lijnen naar de hoofdsteden van de internationale arbeidersbeweging in Londen, Berlijn en Parijs. In een van de eerste nummers van het *Amsterdamsch Volksblad*, eerder in 1868, had Vislaake een manifest van de Internationale vertaald. 'Zoodra alle werklieden vereenigd zijn, zal er voor hen vernedering noch ellende meer bestaan.' Deze gedachte aan een krachtige internationale beweging van arbeiders die het lot der arbeidende klasse ter hand zou nemen,

Karl Marx en Friedrich Engels stonden in 1864 aan de wieg van de Eerste Internationale, een internationaal verband van arbeidersvakbonden. Vislaake en Bons Boldingh, initiatiefnemers van de Bouwmaatschappij, stonden in contact met de Eerste Internationale. Zij discussieerden met geestverwanten in Amsterdam over een Nederlandse afdeling, maar besloten eerst iets aan de woningnood te doen.

werkte inspirerend, niet in de laatste plaats omdat die kracht in Engeland en Duitsland veel verder ontwikkeld was dan in het gezagsgetrouwe Nederland.

Marx en Engels hadden daarvoor in het revolutiejaar 1848 met hun *Communistisch Manifest* de toon gezet. Er waart een spook door Europa, zo waren zij hun vlotschrift begonnen, het spook van het communisme, dat de bezittende klasse tot sidderen zou brengen. Nu gebeurde dat niet direct zoals de twee voormannen het zich hadden voorgesteld, maar feit was dat er overal in West-Europa netwerken van kritische arbeiders ontstonden die zich bezighielden met het lot van de arbeidersklasse en met de vraag hoe arbeiders zich konden organiseren.

Een zorg overigens die bepaald niet was voorbehouden aan arbeiders en hun sympathisanten, maar die ook doordrong tot de wat meer verlichte stedelijke burgerij, voor wie steeds duidelijker was geworden dat de onhygiënische omstandigheden waarin arbeiders in steden waren samengepakt een haard vormden voor ziekte-epidemieën wier vernietigende werk niet ophield bij de deur van de betere stand.

Tegen deze achtergrond nam de stedelijke elite eerst in Londen, later ook in Parijs en Berlijn in de eerste helft van de negentiende eeuw het initiatief om goede en betaalbare woningen aan te bieden. Een initiatief dat in Nederland in 1852 navolging kreeg toen een aantal notabelen in Amsterdam de eerste Nederlandse woningbouwvereniging oprichtte: de Vereeniging ten behoeve der Arbeidersklasse te Amsterdam. Het waren niet de eersten de besten die hiertoe het initiatief namen: Christiaan Pieter van Eeghen was een gerespecteerd bankier, Jan Messchert van Vollenhoven een telg uit een schatrijk geslacht van bierfabrikanten en Josua van Eik was een succesvol koopman. De vereniging gaf aandelen uit van het toen kapitale bedrag van 2000 gulden (omgerekend ongeveer 20.000 euro nu). Dit geld werd geïnvesteerd in de bouw van goede, goedkope woningen, die voor 'een billijke huur' verhuurd konden worden, zodat de investeerders op 'eene kleine rente' (toch nog altijd 4 tot 5 procent) konden rekenen. Zo groeide een vorm van wat later wel omschreven is als filantropisch kapitalisme.⁶

Maar de woningen van deze eerste woningbouwverenigingen, waarvan er tot 1868 in Amsterdam drie werden opgericht, die met elkaar tot 1900 zo'n 1200 woningen bouwden,⁷ vormden uiteindelijk in de hoofdstad niet meer dan wat druppels op een gloeiende plaat. Bovendien bevestigden deze bouwverenigingen ook nog eens de afhankelijkheid van arbeiders van de gegoede burgerij en de stedelijke patroons. Die stelden niet alleen het kapitaal ter beschikking, maar verbonden ook nog eens een reeks van zedelijkheidsnormen aan de bewoning. Hun woningen waren er alleen voor nette (lees: brave) arbeiders. Het huurreglement was uitgebreid en streng. Bij openbare dronkenschap, maar bijvoorbeeld ook bij wanbetaling,

kon men rekenen op onmiddellijke huisuitzetting. In het werk van deze woningbouwvereniging stonden begrippen als 'reinheid', 'zindelijkheid', 'huiselijkheid' en 'zedelijkheid' centraal en daar kon gerust 'dankbaarheid' aan worden toegevoegd. Natuurlijk was deze nieuwe huisvesting, met aparte kook- en droogruimten, vaak aangesloten op het riool, een onmiskenbare vooruitgang, maar tegelijkertijd benadrukten de woningen nog eens nadrukkelijk de afhankelijkheid van arbeiders van de betere stand.

EEN WARE VERENIGINGSKOORTS

Precies tegen die afhankelijkheid verzette zich het groeiende arbeidersbewustzijn. Dat zelfbewustzijn had zich in de loop van de jaren vijftig en zestig in Amsterdam vastgezet in verschillende kleine groepen arbeiders, die elkaar in hun woningen of dranklokalen opzochten. De eerste Nederlander die arbeiders probeerde te organiseren was de voormalige loodgieter Evert Hendrik Hartman, die begin jaren vijftig op de Prins Hendrikkade een koffiehuis opende, dat uitgroeide tot een trefpunt van arbeiders om sociale problemen te bespreken. Uit deze groep ontstond in 1861 de Maatschappij tot nut van de arbeidende stand, een inkoopvereniging van levensmiddelen en gereedschappen. Hartman c.s. wilden met een netwerk van dergelijke verenigingen de noodzakelijke maatschappijhervorming op gang brengen. Daarom moesten er ook 'productieve verenigingen' komen, waarin de arbeiders grondstoffen zouden bewerken tot eindproducten. Bij al die verenigingen en coöperaties zouden arbeiders ontsnappen aan de liefdadigheid en goedgezindheid van de gegoede burgerij. Zo zouden ze in elk opzicht zelfstandig kunnen zijn.⁸

Die vonk sloeg over. Amsterdam werd in de jaren zestig het toneel van de eerste vakverenigingen van arbeiders. De typografen beten in 1861 de spits af, gevolgd door de tabaksbewerkeren en de timmerlieden in 1865. Naarmate het decennium vorderde maakte zich een ware verenigingskoorts van arbeiders meester; inclusief de eerste voorzichtige confrontaties met hun patroons in 1867, in de vorm van stakingen die meestal met een integraal ontslag van de stakers werden beantwoord. Er ontstaat zelfs een echt orgaan voor arbeidersverenigingen, getiteld *De Werkman*, die tussen 1868 en 1875, trouw berichtte over het wel en wee, over vergaderingen en jaarverslagen, over bijeenkomsten en opinies van alles wat onder de hoede van de arbeidersverenigingen werd georganiseerd. Ook de Bouwmaatschappij zou gretig gebruikmaken van de mogelijkheden van *De Werkman* om bekendheid te geven aan haar activiteiten.

Een verbindende schakel in dit geheel wordt in de jaren zestig gevormd door De Dageraad, een vereniging van vrijdenkers die in 1856 was ontstaan als een afsplitsing van de vrijmetselarij. In De Dageraad verzamelden zich jonge radicalen en democraten uit krin-

Eduard Douwes Dekker (Multatuli) ontmoette in 1866 bij een bijeenkomst van de vereniging De Dageraad zaagmolenaars-knecht en volksmenner Klaas Ris. Hij publiceerde vervolgens het huishoudboekje van zijn gezin in Idee 451 om de bijna onmogelijke opgave te illustreren om rond te komen.

gen van de burgerij. Ze wilden 'het licht (...) doen schijnen opdat ook de minder ontwikkelden, daardoor tot nadenken aangespoord, zich van de knellende banden van het geloof of gezag zouden kunnen bevrijden'.

De leden van De Dageraad troffen elkaar in het koffielokaal van Evert Hartman en in de jaren zestig organiseerden ze wekelijkse bijeenkomsten waar alles besproken werd wat vrije geesten in de nieuwe tijd van belang vonden. Zo werd De Dageraad de kraamkamer van het socialisme in Nederland. Elke kritische denker vond er een podium. Evert Hartman sprak er en Multatuli, wiens *Max Havelaar* in 1860 als een bom was ingeslagen, verzorgde er een serie lezingen.

Tijdens deze bijeenkomsten en grote meetings in het Paleis voor Volksvlijt in maart 1866 leerden de initiatiefnemers van de Bouwmaatschappij elkaar kennen. Klaas Ris, geboren in 1821, speelde daarin een cruciale rol. Hij was waarschijnlijk het eerste arbeiderslid van de vrijdenkersvereniging, historici zouden hem later boekstaven als 'de eerste klassebewuste arbeider'. Zoals gezegd had hij in de stad al een behoorlijke reputatie opgebouwd als bestrijder van onrecht, niet in de laatste plaats het onrecht dat hemzelf was aangedaan. Bij De Dageraad ontmoette hij Multatuli (Eduard Douwes Dekker) die aan zijn leefomstandigheden en huishoudboekje een

van zijn uitgeschreven ideeën (Idee 451) weidde, waarin hij een lans brak voor de 'mishandelde arme' en zich voornam om het misdeelde volk voortaan met zijn pen een stem te geven.

In de loop van 1867 verbond de opstandige energie van Ris zich met het analytisch vermogen van Vislaake en Brons Boldingh. Ze zochten naar een mogelijkheid om een Nederlandse afdeling van de Internationale op te richten. De groep twijfelde echter over een tamelijk cruciale vraag: waren de Nederlandse arbeiders daar wel rijp voor? Zou het idee van een internationale associatie van arbeiders wel genoeg mensen in beweging brengen? Was het strategisch niet raadzaam om mensen te mobiliseren naar aanleiding van hun directe noden in plaats van een ongrijpbaar soort internationale solidariteit? Zou het niet verstandig zijn om dat eerst te doen en dan later de stap naar een afdeling van de Internationale te maken?

Het is waarschijnlijk de pragmaticus Ris geweest die de doorslag heeft gegeven om vooral niet te moeilijk te gaan doen. Zo besloot men in de zomer van 1868 om eerst met de door Vislaake al geopperde coöperatieve woningbouwvereniging

17

IDEEEN VAN MULTATULI.		75
Dit belet dan toch niet, dat ook dit schapenvleesch moet betaald worden met 25 à 30 centen, en varkensvleesch met 35 à 40 centen het pond.		
Vanwaar bekomt de werkmán die centen, die stuivers? Vanwaar vooral bekomt hy de <i>guldens</i> , waartoe ze aangroeien als men rekent by week of maand.		
Ik geef u hier de begrooting van een hollandsch huisgezin.		
Later hoop ik meer te publiceren, en ik zal ze den Koning voorleggen, opdat hy <i>wete</i> hoe de arme drommels gevoed worden, die zoo schreeuwen en gestedriften als hy Amsterdam bezoekt. Kan de Koning 't helpen . . . vraagt ge? Dit beweer ik niet. Maar wel beweer ik, dat een Koning zulke dingen weten moet, en dat de ministers behooren weggejaagd te worden, die hem onkundig laten van den toestand des Volks.		
<i>Budget van een huisgezin te Amsterdam. Inkomén zes guldén in de week, vrye woning en vry brandstof. Sterkte: man, vrouw, drie kinderen van 7 tot 10 jaren.</i>		
De man was vroeger by de kavallerie, en heeft z'n paspoort bekomen wegens expiratie van verplichten dienst. Hy heeft daarop z'n vorig beroep hervat, en dient nu sedert veertien jaren als knecht op 'n houtzaagmolen. Z'n patroon legt loffelyke getuigenis af over z'n gedrag. „Hy drinkt niet!" en doet goed z'n werk.		
UITGAVEN:	Centen daags.	In de week.
Aan brood	22½	f 1,57½
Aan hoofdspys voor 't middagmaal	20	1,40
Dit bestaat uit 5 kop aardappelen of 2 kop erwten, of 2 pond meel.		
Aan zout	—	—,07½
.. boter ½ ons daags	5	—,35
.. vet, ½ ons daags	5	—,35
.. peper, azyn, mosterd, meel voor saus	—	—,15
.. koffi, 2 ons in de week	—	—,26
.. gebrante stroop id.	—	—,03
.. melk, ½ kan daags	3	—,21
.. karnemelk, eens in de week,	—	—,10
.. 4 kan.	—	—,06
.. 3 ons med.	—	—,04½
.. 1½ ons stroop	—	—,20½
.. olie voor licht in de week	—	—,09
.. zeep, styfsel, blauwvel, droogwater, id.	—	—,20
.. garen, band, sajds, id.	—	—,20
.. contributie aan 't begravensfonds id.	—	—,18
.. schoolgeld voor een kind id.	—	—,10
.. tabak, scheren, en soms een glas Jenever.	—	—,40
Totaal	—	f 5,77½

de boer op te gaan. Het idee werd verder uitgewerkt in het *Volksblad*, er werden medestanders gemobiliseerd, waaruit een initiatiefgroep een voorlopig bestuur formeerde van ongeveer tien mensen. In september zetten zij zich aan een reglement, via de pers van Vislaake en door *het Amsterdamsch Volksblad* verspreidde het idee zich door de stad.

De Bouwmaatschappij tot Verkrijging van Eigen Woningen was een project uit de kokers van de internationale arbeidersbeweging, alleen hadden de 1400 mensen die zich daarvoor in die eerste maand enthousiast meldden, daar op een enkele uitzondering na nauwelijks weet van. Hun motivatie bestond vooral uit hoop.

Helene Mercier, pionierster van het maatschappelijk werk in Nederland, vatte het in haar boek *Over arbeiderswoningen* uit 1887 als volgt samen:

‘Een maatschappij die aan het schandelijk exploiteren van den werkmán door de huisjesmelkers een krachtig “tot hier en niet verder” toeroept, die openlijk verkondigt, nee zichtbaar en tastbaar maakt welke wooningen zonder enige philantropie, ja werkelijk met voordeel van een billijke huur aan den werkmán door zijn eigen standgenooten kan worden aangeboden. Een maatschappij die door iedere werkmán die er lid van is “mijn schepping, mijn daad” kan worden genoemd.’

NIET EERDER VERTOOND

Misschien moet achteraf geconstateerd worden dat de Bouwmaatschappij niet voorbereid was op haar eigen succes. 1400 leden die elke week een dubbeltje moeten afdragen, terwijl een fors aantal van hen ook nog eens krap bij kas zat, dat bleek bepaald geen sinecure. Dat vroeg om een goede organisatie en betrouwbare administratie, zaken waar de in het bestuur neergestreken arbeiders nauwelijks enige ervaring mee hadden. En degenen die dat wel hadden, boekhandelaar Brons Boldingh en drukker Vislaake, hadden zich om principiële redenen niet beschikbaar gesteld voor het bestuur; zij waren immers geen arbeiders en het helpt-u-zelven-principe indachtig konden zij dus niet tot het bestuur toetreden.

Alles moest van de grond af worden opgebouwd. Er was ook geen precedent, zoets als de Bouwmaatschappij was niet eerder vertoond. En dat moest bovendien gebeuren onder toezien oog van een kritische Amsterdamse buitenwacht, waarin niet iedereen zo enthousiast was als Helene Mercier. Integendeel, er werd met enige scepsis gekeken of arbeiders dit wel zouden kunnen.

Acht mannen gingen met deze uitdaging als bestuurder aan de slag. Een bouwvoorman, een metselaar, een kuiper, een koopman, een timmerman, een zaagmolenaarsknecht (Klaas Ris), een steenkoper – allemaal arbeiders die elke dag zo’n twaalf uur per dag hun

Zaagmolenaarsknecht Klaas Ris (1821-1909), nestor van de Nederlandse arbeidersbeweging, was in 1886 één van de oprichters en eerste bestuursleden van de Bouwmaatschappij.

bazen dienden. Zij moesten na hun werktijd de vereniging van de grond gaan tillen. Dat betekende het entreegeld (f 0,25) incasseren, in het begin dubbeltjes ophalen langs een kleine 1400 adressen, dat geld administreren en bij de 'kassier' bezorgen. Dat was in het begin een enorme toer, na een maand werd daarvoor een bode aangenomen die tegen een vergoeding (20 cent per lid per jaar) de wekelijkse rondgang langs de leden op zich nam.

Daarnaast moest het bestuur op zoek naar mogelijke bouwgronden. Daarvoor moesten de bestuurders zich wenden tot de gemeente of tot particuliere grondbezitters die bouwgrond in de aanbidding hadden. Ten slotte moest de Bouwmaatschappij zich bezinnen over de vraag hoe aan aanvullend kapitaal te komen. Het dubbeltjesgeld was vooralsnog onvoldoende om ook echt woningen te bouwen. Daar moest dus geleend geld bij. Net zoals de filantropische woningbouwverenigingen dat deden, moesten daarvoor een soort obligaties uitgeschreven worden. Particuliere 'vermogenden' zouden moeten inschrijven op langetermijnleningen aan de Bouwmaatschappij met een vastgesteld rentepercentage.

Op geen van deze drie punten (contributie-inning/administratie, grond- en kapitaalverwerving) ging het de Bouwmaatschappij voor de wind. Het meest dramatische was echter dat de eerste voorzitter, bouwvoorman Y.J. Kool, binnen een halfjaar verantwoordelijk was voor het verdwijnen van 100 gulden uit de kas. In de officiële annalen van de Bouwmaatschappij is niet meer te achterhalen hoe dat kon gebeuren, de vereniging wilde bepaald niet met dit onaangename nieuws te koop lopen. In het eerste jaarverslag wordt alleen vermeld dat zijn 'zeer te laken gedragingen (...) bijna de vernietiging der Maatschappij ten gevolge hadden gehad en leidden al dadelijk tot het uiteenspatten van het bestaande bestuur'.⁹

Maar in de stad ging al snel het verhaal rond dat de voorzitter een greep in de kas had gedaan. Dat leidde in april 1869, toen de verduistering duidelijk werd, tot een golf van woede. 100 gulden was niet minder dan de complete jaarinleg van twintig gezinnen, die ieder voor zich al moeite genoeg hadden om rond te komen. De verklaring die Kool er zelf aan gaf, maakte het alleen maar erger. Thuis in de Goudsbloemstraat had hij de kas opgemaakt, maar was terwijl de administratie op tafel lag even iets anders gaan doen. Zijn vrouw zag wat papiertjes op de keukentafel liggen en had die, nijver en proper als ze was, in de kachel geworpen. Zo waren verschillende biljetten, tezamen honderd gulden, in rook opgegaan. Dat verhaal geloofde niemand. De woede liep zelfs zo hoog op dat de politie eraan te pas moest komen om te voorkomen dat vergaderingen niet op een handgemeen uitliepen. In kringen van arbeiders zou nog heel lang bitter worden gegrapt over de 'kool' die de Bouwmaatschappij was gestoofd.¹⁰

UITSTROOM VAN LEDEN

Daarmee was een diepe wond geslagen. Het leidde uiteraard tot het aftreden van Kool, in zijn slipstream keerden ook een paar andere bestuursleden de Bouwmaatschappij de rug toe. Maar ronduit dramatisch was dat er, nadat het bekend geworden was, een forse uitstroom van leden op gang kwam, die allemaal hun geld terug eisten. Dat kon ook. Het ingelegde geld bleef eigenaar van de inlegger, zij het dat bij uitbetaling 10 procent administratiekosten in mindering werd gebracht. Maar de reglementen waren nu ook weer niet zo duidelijk dat daar geen misverstanden over bestonden. Zo ontstonden er oeverloze vetes, die dwars door buurten en straten liepen. De leden weigerden in tumultueuze vergaderingen nieuwe bestuurders te kiezen. Het was chaos.

Wat ook niet hielp was dat in mei 1869 de scheepstimmermannen die aan de verschillende werven werkten op de Oostelijke Eilanden, in staking gingen. Het was de eerste grote, georganiseerde staking voor meer loon en betere werktijden in Nederland. Er waren echter geen stakingskassen, en de bazen waren niet van plan een krimp te geven. Drie weken duurde de staking, drie weken moesten de gezinnen van de scheepstimmermannen op een houtje bijten. Een groot aantal van hen was lid van de Bouwmaatschappij. Na de berichten over de verduistering eisten zij en masse hun geld terug, ze hadden het simpelweg nodig om te overleven. Toen daar meer beperkingen aan verbonden werden dan men had gedacht sloeg de vlam in de pan bij de toch al verhitte scheepstimmerlieden, die in Amsterdam bekendstonden om hun eigengereidheid en opvliegendheid. Niet voor niets werden ze de Bijltjes genoemd, refererend aan hun niet te versmaden bijdrage aan verschillende oproeren in de Amsterdamse geschiedenis.¹¹ Zo stonden in het conflict niet alleen leden tegenover elkaar, maar ook buurten en families; het voedde vormen van wantrouwen die de daarop volgende jaren steeds opnieuw de kop opstaken.

De gevolgen waren groot. Met honderden zeiden leden hun lidmaatschap op. Net zo snel als ze in november waren toegetreten, zo voortvarend lieten ze zich nu uitschrijven. Een kwart van de totale inkomsten van het eerste boekjaar (zo'n 6300 gulden) moest zodoende weer worden terugbetaald. De grote verdeeldheid en onvrede die er in de Bouwmaatschappij was geplant was uiteraard in de goegemeente Amsterdam niet onopgemerkt gebleven. Pogingen bij het stadsbestuur grond te verwerven leden schipbreuk; ook in financieel opzicht zette het een stevige rem op de ontwikkeling. Particulieren krabden zich wel drie keer achter de oren om aan dit ruziënde gezelschap arbeiders geld te lenen; dat kon alleen maar tot ongelukken leiden.

Precies die scepsis motiveerde de resterende bestuurders en leden van de Raad van Vertegenwoordiging (een gekozen ledenraad

die het bestuur moest controleren) om door te gaan, ondanks de heftige taferelen tijdens ledenvergaderingen. Ze geloofden in het Grote Doel en waren ervan overtuigd dat werkmannen zoals zij dat ook voor elkaar konden krijgen. Vislaake en Brons Boldingh meldden zich opnieuw om het wankelende bestuur terzijde te staan. De statuten werden aangepast, er werden nieuwe bestuurders gezocht en ze stelden alles in het werk om de rust terug te laten keren. In het eerste jaarverslag schreef hovenier Schoonenbeek, als secretaris van het bestuur:

'Zoo bestaat onze Maatschappij ruim één jaar. Hebben er ook duchtige stormen gewoed, de pas geplante struik is niet gevallen; maar heeft levenssappen in zich opgenomen die haar zullen ontwikkelen tot een krachtige boom, in wiens schaduw de nijvere werkmán door den tijd eene beschutting zal vinden voor zich en zijn gezin.'

21

DE EERSTE WONINGEN

In 1870 leek er dan eindelijk een stap gezet te worden richting het grote doel: 'het verkrijgen van eigen woningen'. In mei van dat jaar slaagde het bestuur erin om aan de Buitensingel (in 1875 omgedoopt tot de huidige Mauritskade) een lap grond van ruim 3000 m² te kopen, tegen een prijs van twee gulden per vierkante meter. Daarmee was de kas wel leeg; eind 1869 waren de boeken gesloten met een spaarsaldo van iets meer dan 4000 gulden.

Wilde de Bouwmaatschappij kunnen bouwen, dan moest er dus extra kapitaal verworven worden. Een oproep onder de leden leverde 600 gulden op, maar dat was nog niet eens voldoende om één huis te bouwen. Zodoende ondernam het bestuur opnieuw een poging om 'de meergegoeden voor onze zaak te winnen'. Daarvoor vonden ze zelfs burgemeester Ten Tex bereid om jaarlijks een donatie te doen. Maar de beoogde voorbeeldwerking bleef uit. Andere 'meergegoeden' kwamen niet over de brug. In het tweede jaarverslag wijdde het bestuur dat aan het uitbreken van de oorlog tussen Duitsland en Frankrijk in 1870 die een grote onzekerheid tot gevolg had, waardoor mensen de hand op de knip hielden. Of dat de enige verklaring was valt te betwijfelen: kapitaalcrachtige Amsterdammers hadden vermoedelijk weinig vertrouwen in een vereniging die niet lang daarvoor ollebollend over straat ging.

De ruim vijftig woningen die op de verworven bouwlocatie aan de Buitensingel in potentie gebouwd zouden kunnen worden, zaten er dus voorlopig niet in. Maar omdat het bestuur aan de leden wilde laten zien dat de Bouwmaatschappij niet bij de pakken neer was gaan zitten, besloot men vervolgens in kleinere stappen te werk te gaan. Eerst vier huizen, dan opnieuw geld verzamelen, dan weer een tranche, en zo verder tot er een echte doorbraak naar een groot bouwblok gemaakt zou kunnen worden. De droom moest tastbaar

blijven, en als het dan niet in een grote beweging kon, dan maar in kleine stapjes.

Zo kon *De Werkman* in november 1870 melden dat op 2 november, precies twee jaar na de oprichting van de Bouwmaatschappij, 'in tegenwoordigheid van vele genoodigden en vertegenwoordigers van verschillende corporaties den eerste steen was gelegd voor een vijftigtal woningen'. De steen werd gelegd door de arts Zeeman, die ook al bij de oprichtingsvergadering het woord had gevoerd en daar 'de arbeidende stand' had omschreven als 'de edelsteen zonder welke niemand iets was'. De steen werd aangedragen op een rood-wit-blauw zijden kussentje en Zeeman beëindigde zijn toespraak met de wens dat er nog vele stenen zouden volgen en ging de aanwezigen voor in de leuze: Leve de Koning! Leve de Burgemeester! 's Avonds werd ter gelegenheid van dit heugelijke feit een 'eigenaardig feest' in het Paleis voor Volksvlijt gegeven, dat aldus *De Werkman* 'door meer dan 5000 personen, mannen en vrouwen, leden van de Bouwmaatschappij, en allen mannen van de werkende stand werd gegeven'. De aanwezigen werden 'aangenaam verrast toen dankzij de heer J. Eduard de Vries (directeur van het Paleis en voormalig theater-decorateur) de achtergrond van de zaal geopend werd en daar eenen voorstelling gegeven werd zowel van het uitwendige en inwendige der woningen'.¹²

Het groots opgezette feest maakte duidelijk dat het bestuur van de Bouwmaatschappij een waar publiciteitsinitiatief was gestart om haar reputatie nieuwe glans te geven. Dat daar enigszins verbloemd gesproken werd over het feit dat er maar voor vier woningen geld in kas was, is in dat licht begrijpelijk. De Bouwmaatschappij wilde zich laten zien. De strategie van de kleine stapjes leek bovendien te lukken. In 1872 volgde een tweede tranche van zes woningen, daarna nog eens tien. Het straatje op de Buitensingel was in feite een permanente bouwplaats.

Maar op de sfeer binnen de vereniging had het nauwelijks effect. Het gemor hield aan. Een echte doorbraak bleef bovendien uit, omdat het niet lukte om voldoende kapitaal uit de markt van 'meergegoeden' te halen. Wat ook niet stimulerend was voor de rust in de vereniging, was dat de familie Ris, waarvan Klaas Ris als eerste initiatiefnemer zitting had in het bestuur, bij de eerste verloting van de vier opgeleverde woningen meteen in de prijzen viel. Toeval? Zo'n achthonderd leden vielen buiten de boot en dat er dan uitgerekend een bestuurslid in de prijzen viel, was voor menig een moeilijk te verkroppen. De herinnering aan Kool, die als bestuurder 'ook' al een greep uit de kas had gedaan, was bovendien nog vers. Weliswaar had Klaas Ris op die tweede november 1868 zijn hele familie ingeschreven en daarmee de kans op uitloting vergroot, maar dat kon allemaal niet wegnemen dat er leden waren die meenden dat het allemaal doorgestoken kaart was.

PALEIS VOOR VOLKSVLIJT.
 WOENSDAG 2 NOVEMBER
BUITENGEWOON CONCERT,
 en toepasselijke verrassing,
 ter gelegenheid van het leggen van den eersten steen door de
 Bouwmaatschappij, tot verkrijging van eigen woningen voor
 den Werkenden Stand.
 Entrée 50 Cents. Aanvang 8 ure.
 Leden hebben toegang volgens Reglement, OP VERTOON-
 VAN HUN DIPLOMA.
 Het uitvoerige Programma is in de *Amsterdamsche Gid*
 opgenomen.
 Omnibusdienst 7½ ure van den Dam.
 De Voorwerpen, bestemd voor de Verloting van
 het **ROODE KRUIS**, zijn voor de Bezoekers **LOS-
 TELGOS** ter berichtiging gesteld.

In het Paleis voor Volksvlijt organiseerde de Bouwmaatschappij in haar beginjaren alle belangrijke bijeenkomsten. De verloting in 1872 van de eerste dubbeltjeswoningen aan de Buitensingel/ Mauritskade vond er plaats onder grote belangstelling.

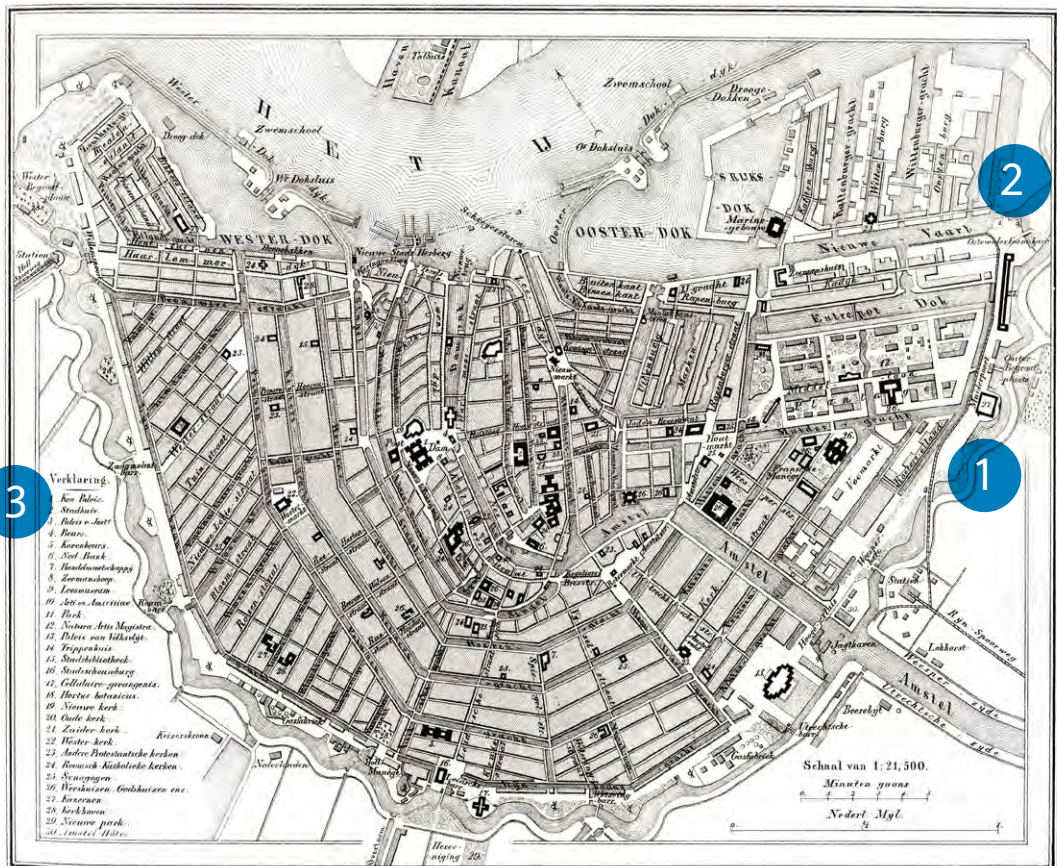
NIET GOED OVER NAGEDACHT

Tussen 1871 en 1874 weet de Bouwmaatschappij op de bouwplaats aan de Buitensingel het aantal dubbeltjeswoningen, zoals ze in Amsterdam inmiddels worden genoemd, stapsgewijs tot 26 uit te breiden. Maar tot gepaste trots leidt dat niet. Eerder lijkt het erop dat met elke nieuwe woning de onderlinge spanningen en verwijten nieuw leven wordt ingeblazen. Er gebeuren ook onverwachte dingen. Elk lid dat via de loting eigenaar wordt van een woning, is eigenaar van de benedenwoning, die hij geacht wordt zelf te bewonen, en van de bovenwoning waarvan het de bedoeling is dat daar een lid van de Bouwmaatschappij als huurder een plek krijgt. Met de opbrengsten uit de huur van de beneden- en bovenwoningen is de winnende eigenaar in staat om het eigendom daadwerkelijk te verwerven. Hij betaalt de stichtingskosten van de woning op deze wijze in een periode van twintig jaar terug.

Dat uitgangspunt wordt meteen al bij de eerste 26 woningen zwaar op de proef gesteld. Een paar lotwinnaars weigeren de bovenwoning te verhuren aan een ander lid en hebben dus voor relatief weinig geld een heel ruime woning ter beschikking. Een ander wil de woning

Kaart van Amsterdam in 1868 met de eerste drie locaties waar de Bouwmaatschappij woningen bouwde.

1. Mauritskade, 56 woningen tussen 1870 en 1885;
2. Czaar Peterstraat/ Blankenstraat, 184 woningen tussen 1880-1881;
3. Raampoort / Hugo de Grootstraat, 308 woningen tussen 1886-1887.

versneld aflossen en verkopen. Een derde durft zelfs handgeld te vragen aan zijn bovenhuurder. Een vierde kiest een familielid uit als bovenhuurder, die zich dan snel als lid meldt. Onduidelijk is bovendien wat er moet gebeuren met potentiële huiseigenaren die hun huur niet betalen: vervalt daarmee hun eigendomsrecht? Over al dit soort kwesties blijkt niet erg goed nagedacht te zijn. Het bestuur heeft geen helder reglement ter beschikking op basis waarvan het in al dit soort gevallen handelend kan optreden. Eigenlijk was de Bouwmaatschappij geheel gebaseerd op een veronderstelde goede trouw van arbeiders onderling. Gezamenlijk ('Helpt U zelve(n)') zouden ze op basis van onderlinge solidariteit elkaar aan een betere woning helpen, in de verwachting ooit zelf een woning te bemachtigen. Die gedachte bleek behoorlijk naïef en nauwelijks bestand tegen jaloezie, afgunst en kortzichtig eigenbelang.

Bedenk bovendien dat het overgrote deel der leden bestond uit ambachtshuizen – timmermannen, metselaars, schilders. Allemaal mensen die een mening hebben over hoe je een huis moet bouwen en wat daarvoor komt kijken, hoe duur dat zou moeten zijn en wie dat dan het beste kan doen. Dit betekent dat elke aanbesteding en uitvoering van het werk voorwerp van kritiek wordt. Als het bestuur niet kiest voor het laagste bod, is dat vriendjespolitiek. Als een aannemer aan de slag gaat, weet hij vele ogen op zich gericht, en als er dan ook nog echt iets misgaat (en dat bleek bij de eerste 26 woningen regelmatig het geval), is het land te klein.

In al deze consternatie wordt ook nog eens duidelijk dat de berekeningen waarop de in de statuten vastgelegde huur van f 1,- per week per woning niet kloppen. De Bouwmaatschappij kan met de opbrengsten daarvan haar verplichtingen niet of ternauwernood nakomen. Temeer daar onder de leden jaarlijks een loting onder alle aandeelhouders plaatsvindt, waarbij de gelukkigen de waarde van hun aandeel krijgen uitbetaald. Binnen het bestuur rijst het besef dat er echt ingegrepen moet worden om een financiële ondergang te voorkomen. Het meest realistische deel van het bestuur beseft dat een gezondere financiële basis voorwaarde is om het vertrouwen van financiers en stadsbestuurders te verwerven. Als dat niet op orde komt, is de kans dat de Bouwmaatschappij het overleeft gering. Dan dreigt de droom van 2 november 1868 geen stille, maar een schreeuwerige dood te sterven.

KLAAS RIS EN DE INTERNATIONALEN

Dat strategisch inzicht wordt niet door iedereen gedeeld, niet in het bestuur en niet onder de leden. Vooral activist Klaas Ris, in februari van 1874 na een zoveelste bestuurscrisis gekozen tot voorzitter, maakt zich meer druk om alles wat er in zijn ogen fout gaat. Hij verwijt medebestuurders van onheuse handelingen en alleen al de suggestie dat er misschien meer huur betaald moet worden, ziet hij

als een verkwanseling van de idealen. Waar de Bouwmaatschappij zich een weg door de realiteit van financiën en verplichtingen moet zien te banen, komt Ris, en met hem een deel van de leden, steeds verder in de ban van de naderende opstand der arbeidersklasse.

Ris is in Amsterdam inmiddels uitgegroeid tot een boegbeeld van de morrende arbeiders. Een klein jaar na het oprichten van de Bouwmaatschappij besloot hij met een aantal initiatiefnemers alsnog een Amsterdamse afdeling van de Internationale op te richten. Hun eerste officiële vergadering vond plaats in een lokaal op de Nieuwmarkt, op 30 augustus 1869, en de Internationalen opereerden vanaf die datum onder de naam Nederlandsch Werklieden Verbond (nwv). Zij namen de redactie van *De Werkman* ter hand, waarin zij wekelijks berichtten over massale werkstakingen in andere Europese landen.

26

Algemeen Handelsblad,
12 juni 1874 - bekendmaking
aanbesteding van vier
huizen met bovenwoning
aan de Buitensingel
(Mauritskade).

Klaas Ris trad in deze organisatie niet direct op de voorgrond. Dat deed hij pas toen eind 1871 het nwv, dat zich tot doel stelde alle Nederlandse arbeiders en hun vakverenigingen te verenigen, besloot tot de oprichting van een Gemengde Vereeniging, waar zich alle werklieden in konden verenigen voor wie nog geen aparte vakvereniging was opgericht. Van deze vakvereniging werd Klaas Ris de onbetwiste voorman. Eind 1872 begon hij in de uitspanning Dalrust, niet ver van zijn woning in de Buitensingel, op zondagmiddag tweewekelijkse bijeenkomsten te organiseren, waarin hij op luimige en vermakelijke wijze de toestand in Amsterdam, het onrecht van de arbeiders en de volksweerbaarheid van de werkende klasse besprak, waarbij hij niet naliet om uitvoerig stil te staan bij het persoonlijk leed dat hem in het verleden was aangedaan. Het publiek vond het geweldig en kwam in steeds grotere getalen op het opstandige vermaak af. Ris predikte steeds nadrukkelijker de revolutie: 'Zij die een arbeider zijn loon onthouden moeten terecht staan en bij volharding ter dood worden gebracht, want ze zijn gevaarlijker dan de cholera.'¹³

De toon van de bijeenkomsten werd alras radicaler. In de zomer van 1872 zette Ris zich aan de kop van twee demonstraties richting de woning van burgemeester jonkheer C.J.A. den Tex, twee jaar eerder nog door de Bouwmaatschappij benaderd om als ambassadeur te fungeren in een wervingsactie voor particulier kapitaal. Tijdens twee bijeenkomsten in Dalrust hadden de aanwezigen in een manifest

een groot aantal eisen opgesteld ter lediging van de woningnood. Dat manifest wilden Ris en zijn aanhang na een demonstratieve optocht aan de burgemeester aanbieden. De burgemeester bleek echter niet thuis, het manifest werd achtergelaten bij een bediende.

Maar twee weken later, op zondag 25 augustus 1872, marcheerde Ris, nadat hij in Dalrust nog eens het belang van actie tegen de woningnood had gepredikt en de aanpak van de Bouwmaatschappij had aangeprezen, met 1400 Amsterdammers in zijn kielzog opnieuw naar de woning van de burgemeester. Dit keer was Den Tex wel thuis, maar hij liet onomwonden weten dat Ris en zijn gevolg aan het verkeerde adres waren: ze moesten zich in Den Haag en bij de koning melden. Op straat kondigde Ris een 'naderende optogt' aan, maar de meute was zo ontevreden dat Ris uiteindelijk zelf de benen moest nemen om niet onder de voet gelopen te worden. Het was een teken dat er opstand in Amsterdam broeide. De politierapporten constateerden dat steeds meer volksmenigten 'lucht geven aan hunne ontevredenheid en openlijk verklaren, als dat de kleine man door hunner meer bevoorregte natuurgenoten wordt uitgezogen en dat het beter is zich dood te vechten dan te moeten doodhongerē'.¹⁴

COMMISSIE VAN ONDERZOEK

Het wantrouwen en de woede waarmee Ris de Amsterdamse volksmassa wist te bespelen, etaleerde hij ook binnen de Bouwmaatschappij, waarvan hij niet alleen een van de oprichters was, maar vanaf het begin ook onafgebroken bestuurslid. De onderlinge verhoudingen tussen bestuurders en vertegenwoordigers waren toch al niet optimaal, maar in de broeierigheid, de traagheid en het onderlinge gekonkel zag Ris steeds vaker boze opzet en financiële machinaties. Het gevolg was dat hij een aantal medebestuurders met hetzelfde verbale geweld in het beklagdenbankje zette als de patrouns die de arbeidersklasse onder de duim hielden. Daarin stond hij niet alleen, dat was een sentiment dat in de straatjes van de Jordaan, op de Kadijken en de Oostelijke Eilanden onder meer leden leefde. Zo spleet het bestuur en daarmee de Bouwmaatschappij zich in een verongelijkte radicale Ris-fractie en een aantal bestuurders en vertegenwoordigers die probeerden het schip met realistische plannen op koers te houden, maar ondertussen wel steeds venijniger overladen werden met verwijten en regelrechte beschuldigingen.

De bom barstte in het begin van de zomer van 1874, toen Klaas Ris met het van hem bekende vertoon van theater zijn functie als voorzitter neerlegde. Binnen het bestuur voelde hij zich niet langer gesteund en hij meende dat er achter zijn rug van alles geregeld werd. Tijdens een daarop volgende ledenvergadering meldde zich een groep leden als 'commissie van grieven', onmiskenbaar een afvaardiging van de Ris-vleugel, met daarin een paar bekende gezichten uit de kring van de Internationalen, zoals de luidruchtige slager

Albert Hofman¹⁵, die al vanaf de jaren vijftig bij verschillende acties betrokken was. Zij wilden dat er een commissie van onderzoek zou komen die hun grieven nader zou onderzoeken. Dat was een voorstel waar het restant van het bestuur niet mee wilde instemmen, maar waar in een chaotische vergadering toch toe besloten werd, zij het dat de besluitvorming volgens het zittende bestuur onrechtmatig was. Desalniettemin zette de commissie zich vanaf augustus 1874 aan het werk, en ze leverde uiteindelijk een verslag af dat met voorsprong als een van de meest bijzondere en wonderlijke documenten uit de geschiedenis van de volkshuisvesting kan worden getypeerd.

De commissie bestaat uit maar liefst 25 leden, alle stromingen en kampen weten zich vertegenwoordigd. In feite verplaatst zich het strijdtoneel van de bestuurstafel en Raad van Vertegenwoordiging naar de wekelijkse commissievergaderingen op zondagmiddag en maandagavond. Alles wat mis is gegaan en misgaat komt langs: het verdwenen geld, fouten in de bouw, aanbestedingen aan vriendjes en slechte administratie. Daaromheen en tussendoor passeren persoonlijke verwijten en beschuldigingen de revue, variërend van te dure rekeningen van festiviteiten in het Paleis voor Volksvlijt tot bestuurders die drank hebben gedeclareerd en zichzelf bevoordeeld zouden hebben. Er is 150 jaar later nauwelijks nog een touw aan vast te knopen, maar wat het verslag onmiskenbaar duidelijk maakt is dat er veel niet op orde is. Waar rook is, branden in dit geval

28

Begin van het rapport van de Commissie van Onderzoek, gepubliceerd op 29 november 1874.

RAPPORT der COMMISSIE VAN ONDERZOEK (voor zoover het mogelijk is) gekozen op de Vergaderingen van 14 en 21 Augustus 1874, aan de Leden der **Bouw-Maatschappij tot verkrijging van Eigen Woningen, te Amsterdam.**

GEACHTE LEDEN!

Reeds te lang heeft uwe Commissie, benoemd naar aanleiding van de Vergadering, gehouden op 12 Julij j. l., zich laten wachten om u een verslag van hare bevinding te doen toekomen; wijdt dit echter niet aan haar, de vele moeiten en opofferingen, door het houden van menigvuldige vergaderingen, onderzoekingen in Commissiën naar den bouw en het bewonen der huizen, naar gedrag van vroegere en tegenwoordige Bestuurderen en Vertegenwoordigers en zooveel mogelijk de Administratie, deden haar niet terugdeinzen, haar werk voort te zetten, ondanks de vele hatelijke tegenwerkingen en verachtelijke uitingen, door sommigen haar in den weg gelegd. Uit dit Rapport zal men opmerken, dat uwe Commissie steeds den minnelijken weg heeft zoeken te bewandelen, ten einde den naam der Maatschappij niet in mis-crediet te brengen. Hoezeer uwe Commissie het tal van notulen der gehouden vergaderingen gaarne in zijn geheel de Leden had willen voorleggen, begreep zij echter dat zulks te kostbaar zou

vele vuurtjes. De commissie is door interne verdeeldheid nauwelijks in staat om tot concrete aanbevelingen te komen, maar trekt op 29 november 1874 wel een vernietigende conclusie:

'Zoo kan en zoo mag het niet blijven, de Administratie is onrein; het Reglement dat in dit alles moet voorzien, werkte de kwade praktijk in de hand; de verkiezingen zijn onwettig; de Maatschappij wordt grotendeels beheerd door mannen, bezield met kwalijk geplaatste heerzuchten, die de werkplaats aan de Vergaderzaal verbinden; de gelden worden niet voordelig genoeg voor de Maatschappij belegd; de Rekeningen en Verantwoordingen zijn niet genoeg gespecificeerd, zodat zij de leden duidelijk kunnen zijn (...). Dat is de ondergang der Maatschappij; ten slotte zal zij niet meer bouwen en de dubbeltjes der Leden zullen strekken om aflossingen te doen en rente te betalen en de kassier goede winsten in de lade te brengen. Ziedaar wat uwe commissie van de tegenwoordige stand van zaken oordeelt; hierin moet verandering komen, zo mag het nieuwe boekjaar niet ingaan. Oordeelt met overtuiging en onpartijdigheid, (...), overweegt (...) zonder opgewondenheid of overdreven hartstochten.'

29

HET DUO VAN BUUREN-HELDT

Opmerkelijk is dat de commissie op de laatste pagina van haar verslag de nieuwe voorzitter van de Bouwmaatschappij, schoenmaker Johannes van Buuren, alle lof toezwaait. Het feit dat de secretaris van de commissie, B. van Buuren, familie van hem is zal hier zeker mee te maken hebben gehad. Johannes van Buuren behoorde tot de eerste leden en trad al snel na de start van de vereniging toe tot de Raad van Vertegenwoordiging, de gekozen ledenraad waaraan het bestuur zijn besluiten en voornemens voorlegt. In de turbulente zomer van 1874 maakt hij de overstap van raad naar bestuur, waar hij Klaas Ris als voorzitter opvolgt.

Met zijn benoeming treedt ook nog iemand anders toe tot het bestuur, eerst als gewoon lid, maar al snel in 1875 naast Van Buuren als vicevoorzitter: meubelmaker Bernard (B.H.) Heldt. Net zoals Ris is Heldt geen onbekende in de ontluikende Amsterdamse arbeidersbeweging. Hij maakte deel uit van het bestuur van de vrijdenkersvereniging De Dageraad. Hij was een van de voormannen van de vakvereniging van meubelmakers en timmerlieden. In oktober 1870 werd hij als werkmansvertegenwoordiger opgenomen in het Comité ter bespreking der Sociale Quaestie, een gezelschap van sociaal bewogen liberalen uit de gegoede burgerij, zoals A. Kerdijk, B.H. Pekelharing en H. Goeman Borgesius.

In 1871 stond Heldt als oprichter en eerste voorzitter aan de wieg van het Algemeen Nederlands Werklieden Verbond – het ANWV, het allereerste samenwerkingsverband van vakverenigingen in Neder-

Schoenmaker
Johannes van Buuren,
voorzitter van 1874-1881,
bestuurslid 1881-1884,
secretaris 1884-1903.

land en dus verre voorvader van het latere nvv en het tegenwoordige FNV. Waar de Internationale met het Nederlands Werklieden Verband de confrontatie zocht, zette het ANVV een koers uit gericht op samenwerking en harmonie. 'Wij zoeken', zo schreef Heldt een aantal jaren later, 'het heil in samenwerking met de overige groepen in de maatschappij; wij zoeken de oplossing niet buiten, maar in de maatschappij. Een geheel ander begrip dus dan dat van hen, die de grondslagen op welke de tegenwoordige maatschappij rust, verrot noemen.'¹⁶

Met het aantreden van het duo Van Buuren-Heldt treedt dat 'andere begrip' ook toe tot het bestuur van de Bouwmaatschappij. Heldt (en ook Van Buuren) is in vrijwel alles het tegendeel van Ris. Waar Ris met grote woorden het onrecht dat hem en met hem alle werklieden is aangedaan aan de kaak stelt, kiest Heldt voor de weg van overleg en samenwerking met de patroons. Waar Ris een ongeleid projectiel is, is Heldt eerder een strateeg, een tacticus. Waar Ris een pre-embryonale socialist is die met een beroep op grootheden als eer, recht en vrijheid ten strijde trekt voor de volkszaak, ontwikkelt Heldt zich tot een sociaalliberaal, die langs een parlementaire weg het lot van de arbeiders wil verbeteren. In het najaar van 1885 werd Heldt voor de Liberale Unie in het parlement gekozen. Hij werd de eerste arbeider die tot de Tweede Kamer wist door te dringen.

Meubelmaker Bernard Heldt, vicevoorzitter 1875-1886; oprichter en eerste voorzitter van de Algemeen Nederlands Werklieden Verbond. Vanaf 1886 eerste arbeider die gekozen wordt als lid van de Tweede Kamer.

EEN COUPE

Het zijn uiteindelijk Van Buuren en Heldt die de Bouwmaatschappij uit haar langgerekte geboortelijden weten te verlossen. Daarvoor moeten ze nog wel een aantal heftige stormen doorstaan. In feite weten ze in de loop van 1875 drie fundamentele veranderingen te realiseren. De eerste betreft een aanpassing van de vastgelegde huurkoop van een gulden per week. Eind 1874 stuurde het bestuur een circulaire rond ('Een ernstig woord aan de leden') waarin werd geconstateerd dat men in het verleden:

'te veel [heeft] gelet op het woord goedkope, en dien tengevolge een geheel willekeurig en op geen enkele berekening gegronde huurprijs [heeft] vastgesteld, waardoor in de eerste plaats de huurder wekelijks een cadeau of liever een bedeeling krijgt, en in de tweede plaats niemand eigenaar kan worden van een huis binnen een tijdsbestek van 70 à 80 jaren, tenzij hij andere middelen heeft als de opbrengst der huurwaarde om hem af te betalen. En dat hebben de werklieden in den regel niet.'

De huren moesten dus omhoog. In januari 1875 legt het bestuur de leden een keuze uit drie mogelijkheden voor: **1.** een huur berekend op 30 jaar aflossing, wat neer zou komen op f 1,90 per week; **2.** een huur van f 1,65 berekend op 40 jaar aflossing of **3.** een huur van

f1,-, maar daar werd aan toegevoegd dat het bestuur dan zou aftreden. 220 leden kozen voor de tweede optie, 157 voor de eerste en 143 leden kozen voor optie 3 en wilden dus van geen huurverhoging weten.

Daar hoorde in ieder geval Klaas Ris bij die, zoals hij in het verleden wel vaker had gedaan, naar de rechter stapte met het verwijt dat het bestuur niet volgens de reglementen had gehandeld en dat dus de uitslag van de ledenraadpleging onrechtmatig was. De Amsterdamse rechtbank verklaarde het verzoek van Ris uiteindelijk in mei 1875 niet ontvankelijk, maar deze hangende rechtszaak en het daarbij horende gemor persten wel zo'n beetje alle levenslust uit de Bouwmaatschappij. Uiteindelijk bleven er maar vier bestuurders en een handvol vertegenwoordigers in de Raad van Vertegenwoordiging over – een veel te smalle basis om op een reglementaire wijze de statuten te wijzigen, wat de tweede grote opgave was van het bestuur Van Buuren-Heldt. De paar resterende bestuurders stelden zich hardop de vraag of het nog wel zinvol was om door te gaan en of het niet beter was de vereniging te liquideren. Maar steeds opnieuw werd die laatste optie verworpen en werd het vastbesloten besluit genomen om 'de Maatschappij niet voor enkelen te offeren, maar steeds alles in het werk te stellen om haar te behouden'.

Dat werd in de zomermaanden van 1875 een zware beproeving. Een nieuw gekozen Raad van Vertegenwoordiging ging niet mee in het voorstel van Van Buuren-Heldt c.s. om alles (uitloting aandelen, verloting huizen) *on hold* te houden totdat er een nieuw reglement was vastgesteld, dat de uitwassen uit het verleden (het verhuuren van woningen door handgeld te vragen of het alleen bewonen van beneden- en bovenwoning, et cetera) onmogelijk zou maken. Het bestuur kon toen weinig anders doen dan ontslag nemen.

De Raad van Vertegenwoordiging slaagde er vervolgens niet in om een nieuw bestuur te kiezen, waardoor de Bouwmaatschappij als een onbeheerd schip op de woelige baren van haar eigen ruzies dreigde rond te dobberen. Met een laatste krachtsinspanning trok het bestuur Van Buuren-Heldt vervolgens de macht naar zich toe. Het ontsloeg de Raad van Vertegenwoordiging en organiseerde een nieuwe verkiezing met vooral kandidaten die de verandering goedgezind waren. Tegenwoordig zouden we dat een coupe noemen. Kies de 'mannen', zo luidde de aanbeveling aan de leden, die 'ijver en lust bezitten, om met het Bestuur, de nieuwe organisatie der Maatschappij tot stand te brengen. Mocht dit zijn geschied, dan zullen de Leden hunne rechten eene werkelijke uitbreiding hebben zien ondergaan en de bloei der Maatschappij verzekerd zijn.'¹⁷

De uitslag was gunstig, zo stelde het bestuur in het jaarverslag van 1875 tevreden vast, 'want alle gekozen vertegenwoordigers waren bezadigde mannen met één denkbeeld beziel: de bevordering van de waarachtige belangen der Maatschappij en hare Leden. Onmid-

dellijk werden de werkzaamheden met kracht aangevangen en met ijver voortgezet. Zij werden met alle zaken in kennis gesteld, het Bestuur had geene geheimen voor de Leden, ook voor hen het alderminst. Zij toonden zich daarvoor dan ook hoogst tevreden. Een woord van dank moge hun niet worden onthouden.’

Daarmee was de oorlog gestreden. Het smaldeel-Ris murmelde nog wat na. De bode die het geld van de lidmaatschappen moest ophalen, werd in bepaalde straatjes in de Jordaan en de Oostelijke Eilanden in plaats van met dubbeltjes overladen met scheldkanonnades. Maar dat was een nasiddering. Begin 1876 werd het nieuwe reglement aangenomen, waarin de rechten en plichten van de leden preciezer werden vastgelegd, egoïstisch misbruik van het huizenbezit aan banden werd gelegd en de armslag van het bestuur om in te grijpen vergroot. Daarmee was de tweede opgave van het bestuur Van Buuren-Heldt volbracht.

NOTABELEN VAN NAAM EN INVLOED

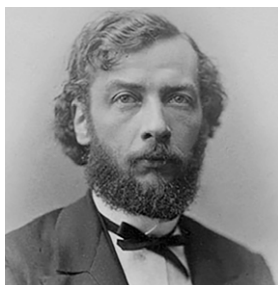
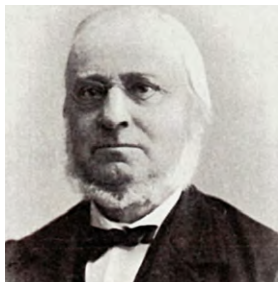
Wat resteerde was de derde opdracht: het herstellen van het vertrouwen van mogelijke financiers. Van Buuren en Heldt begrepen heel goed dat zij dat niet op eigen houtje voor elkaar zouden krijgen. Daarvoor hadden ze bondgenoten nodig: ‘enkelen bekende notabelen ingezetenen’ die ‘hun naam en invloed’ ter beschikking zouden willen stellen om ‘het geschokte vertrouwen te herwinnen en voor de toekomst der Maatschappij een nieuw krediet te openen en te waarborgen’. Rijke en vooraanstaande Amsterdammers dus die met hun gezag en wijsheid zouden kunnen voorkomen dat de Bouwmaatschappij opnieuw aan onderling gekonkel en geruzie ten onder dreigde te gaan.

Zo ontstond het idee van een Commissie van Toezicht, een klein gezelschap van ten minste vijf leden uit de gegoede burgerij die de Bouwmaatschappij met raad en daad terzijde zou kunnen staan. Een Raad van Commissarissen *avant la lettre*, ingesteld met de reglementswijziging van 1876. De commissieleden kregen te allen tijde inzage in alle boeken van de vereniging, hadden toegang tot alle eigendommen, mochten alle vergaderingen bijwonen en in geval van geschillen in de vereniging konden zij zelfs besluiten afdwingen.

Zo’n stap was voor de eerste initiatiefnemers ondenkbaar geweest. Vislaake en Brons Boldingh hadden in 1868 als niet-arbeiders nog principieel geweigerd om tot het bestuur toe te treden. Klaas Ris had zich meermalen stukgelopen op de machthebbers van de stad. Liever dan in gesprek te gaan had hij ze met geweren de stad uit gejaagd. ‘Helpt U zelve[n]’ was het credo, en nu, een kleine acht jaar later, plaatste het bestuur zich onder toezicht, zeg maar rustig onder curatele van de in veel opzichten zo gehate notabelen van de stad.

Ongetwijfeld heeft Bernard Heldt in deze verandering een bepaalde rol gespeeld.¹⁸ Hij beschikte over de contacten. Door zijn gematigde koers kon hij in kringen van de gegoede burgerij op waardering

Commissie van Toezicht, van boven naar beneden: mr. Jac. A. Wertheim, bankier; gemeenteraadslid en ondernemer Gerard A. Heineken; jurist mr. Henrick S. van Lennepe; wethouder van financiën (en latere burgemeester van Amsterdam) mr. Gijsbert van Tienhoven en de advocaat mr. W. van der Vliet.

rekenen. Hij was bovendien de redelijkheid zelve, ook al toonde hij zich een radicaal voorstander van algemeen kiesrecht, wat veel Amsterdamse notabelen in deze dagen toch een brug te ver vonden. De Internationalen konden zijn bloed wel drinken. De term klassenverraad was nog niet gemunt, maar hun karakterisering van Heldt kwam daarbij wel in de buurt. Heldt mocht dan wel leiding geven aan het Algemeen Nederlands Werklieden Verbond, waarbij in de hoogtijdagen van 1876 niet minder dan 56 verenigingen met wel 5500 leden waren aangesloten, maar lang zou dat niet meer voortduren, zo wisten de Internationalen met grote zekerheid te voorspellen. Het volk zou, eenmaal ontwaakt, spoedig afrekenen met de man die zo onterecht Heldt heette en die, te graag 'de jassen der heeren' ophield.¹⁹

Die 'heeren' waren overigens wel nodig om de Bouwmaatschappij uit het slop te trekken. Het duo Van Buuren-Heldt wist vijf notabele heren te strikken. Ze legden een eerste contact met mr. Jac. A. Wertheim, familie van de bekende Amsterdamse bankier en filantroop Abraham Carel (Bram) Wertheim (1832-1897), die een centrale rol speelde in de opkomende sociaalliberale beweging. Jac. Wertheim was bij de financiering van meerdere woningbouwinitiatieven in de stad betrokken geweest. Hij zocht contact met gemeenteraadslid en ondernemer Gerard A. Heineken, in 1864 oprichter van het gelijknamige biermerk; jurist mr. Henrick S. van Lennep, telg uit een bekend Amsterdams geslacht en oprichter van de Bouwmaatschappij Concordia;²⁰ wethouder van financiën (en latere burgemeester van Amsterdam) mr. Gijsbert van Tienhoven;²¹ en de advocaat en latere oprichter van de Leidsche Duinwatermaatschappij mr. W. van der Vliet.²² Zij vormden de Commissie van Toezicht. Dit eerbiedwaardige gezelschap wist blindelings de weg in de gegoede kringen van Amsterdam. De heren kenden alle *ins* en *outs*, ze wisten in de hoofdstad moeiteloos de deuren te openen die tot dat moment angstvallig gesloten waren gebleven.

DE SOCIALE QUAESTIE EN DE ROL VAN DE OVERHEID

Het zal Van Buuren en Heldt overigens wel de nodige overtuigingskracht hebben gekost om dit gezelschap zover te krijgen. Want zich beschikbaar stellen voor de Bouwmaatschappij, waarvan iedere ingewijde Amsterdammer wist dat de heren arbeiders met elkaar rollend over straat gingen, was niet zonder risico's. Voor je het weet ben je mikpunt van volkswoede en gaan er stenen door je ramen. Dus wat de heren wel wilden weten, was of de krachten die de Bouwmaatschappij tot vlak voor de afgrond hadden geleid definitief waren uitgeschakeld. Die verzekering konden Van Buuren en Heldt halverwege 1876 geven, toen er een compleet nieuwe en goedgezinde Raad van Vertegenwoordiging was aangetreden en de Bouwmaatschappij voorzien was van nieuwe deugdelijke reglementen.

Dat de heren ja zeiden en hun invloed wilden aanwenden, had ook te maken met de groeiende overtuiging dat de betere stand niet langer onverschillig kon blijven tegenover de nood van de bevolking. De 'sociale quaestie' speelde op, mede door het werk van het in 1870 opgerichte 'comité ter bespreking van de sociale quaestie', waarin zoals vermeld dus ook Bernard Heldt zitting had. In dit comité kwamen progressief-liberale denkers bijeen om de problemen in kaart te brengen en de aandacht voor het arbeidersvraagstuk te vergroten. Dat lukte maar heel langzaam, vooral ook omdat er in Nederland zowel onder conservatieven als onder christenen grote weerzin bestond tegen een sterke rol van de overheid in de strijd tegen de armoede.

Het Kinderwetje van de sociaalliberaal Sam van Houten uit 1874 was het eerste teken geweest dat de staat niet langer afwezig kon blijven. De wet verbood kinderarbeid in fabrieken voor kinderen beneden de twaalf jaar. Weliswaar stelde de wet in de praktijk weinig voor, omdat er totaal niet op werd gecontroleerd, maar in principeel opzicht was de wet wel degelijk belangrijk. Voor het eerst greep de overheid via sociale wetgeving in de levensomstandigheden van kwetsbare burgers in en de roep om meer maatregelen werd daarvoor versterkt.

Zeker in sociaalliberale kringen in Amsterdam leefde die overtuiging. Zij zagen delen van de arbeiders steeds verder radicaliseren. Dat was ook de reden waarom vooraanstaande sociaalliberale uiteindelijk wel zaken wilden doen met het nieuwe bestuur van de Bouwmaatschappij. Zij zagen in Heldt en Van Buuren vertegenwoordigers van de redelijke arbeidersklasse, met wie heel goed zaken te doen was en die zij graag vooruit wilden helpen om met behoud van hun gezag hun levensomstandigheden te verbeteren. Daarom zeiden ze uiteindelijk ja.

Een paar jaar later vatte mr. Jac. Wertheim de opvatting zoals die in de Commissie van Toezicht leefde nog eens beeldend samen door de Bouwmaatschappij te vergelijken met het glazen muiltje van Assepoester. *Het Nieuws van den Dag* omschreef zijn redenering als volgt:

'De kracht die de fabel toedichtte aan haar, die het muiltje bezat, verleent het lidmaatschap der Bouwmaatschappij aan hare leden. Ook zij kunnen gelukkige, welvarende mensen worden door nakoming van de voorwaarden, waaronder zij het lidmaatschap hebben aangegaan. De Commissie van Toezicht had met ingenomenheid de taak aanvaard, om maatregelen te treffen tot het verschaffen van het noodige kapitaal voor deze zaak, overtuigd als zij was zich zelf te eeren, door den eerlijken werkman de hand te reiken en te steunen, waar hij door eigen werk en inspanning zijn toestand verbeteren wil. Het kapitaal had hier gaarne zijn hulp verleend om den noesten arbeid van dienst te zijn. Dat deze

*maatschappij er toe medewerken mocht om de kloof te dempen, die het kapitaal van den arbeid scheidt, was sprekers beste wensch, die luide werd toegejuicht.*²³

ONDER VRIENDEN KLAREN

En het werkte. De heren wisten inderdaad deuren te openen. De huizen aan de Mauritskade werden afgebouwd. Toen de Bouwmaatschappij in 1877 in ingewikkelde onderhandelingen met het stadsbestuur terechtkwam over de bebouwing van een terrein op Funen (de huidige Czaar Peterstraat en Blankenstraat), stuitte ze op de onvermijdelijke vervolgvraag: hoe komen we aan geld om er zestig percelen te bebouwen met drie woonlagen. ‘Dus naar de commissie van toezicht’, zo rapporteerde het bestuur onverdroten in het jaarverslag:

*‘In zoo menig geval waren die heeren bereid gevonden ons bijna elk uur van den dag met hun raad en voorlichting ter zijde te staan. En ook, tusschen ons gezegd en gezwezen: ’t was er wel zoo wat op toegelegd, dat, bij de eerste de beste maal dat onze maatschappij geld zou behoeven, wij bij hun zoude aankloppen. En die heeren wisten ’t ook, zoo wijs waren ze wel dat ze begrepen wat er in ons omging, als er bij de beraadslagingen over onderhandelingen met het gemeentebestuur, zoo eens werd gesproken over een “ton”, ze begrepen zeer goed dat niemand onzer een duizendste gedeelte van een “ton” zou kunnen aanbrengen. We klopten dus aan de deur van een huis van hetwelk we wisten dat de bewoners niet doof waren, terwijl de bewoners wisten wie er klopten. Wat daar binnen werd gesproken laat de ruimte ons toegestaan, niet toe te vermelden, evenmin kunnen wij uitweiden over de plannen die werden gemaakt. Hetzij vooreerst genoeg te vermelden, dat wij de verzekering ontvingen, dat zoo ’t aankwam op betalen er ook geld zou komen.’*²⁴

Zo gezegd, zo gedaan. De Commissie van Toezicht verzekerde zelfs dat als het om minder dan een ton ging, de heren het mogelijk wel ‘onder vrienden zouden klaren’. Uiteindelijk ging het voor de bouw van het Funen-terrein om meer dan een ton en moest er een oproep worden gedaan om in te schrijven voor leningen. Maar ook in deze omstandigheden verzekerden de heren dat het wel goed zou komen. Toen er ten slotte om speculatie te voorkomen door het stadsbestuur een vierkante meterprijs van f 20,- voor de grond werd vastgesteld, een bedrag dat ver boven de financiële draagkracht van de Bouwmaatschappij ging, wist de Commissie van Toezicht B&W en de leden van de gemeenteraad te bewegen om voor de Bouwmaatschappij een uitzondering te maken en de grond voor de helft van de prijs te verkopen. ‘Deze Maatschappij’, zo schreef het stadsbestuur in 1877, ‘verdient niets dan lof’. Waarna de gemeenteraad

zonder discussie met algemene stemmen met het voorstel akkoord ging.²⁵

De Commissie van Toezicht slaagde er snel in om het vertrouwen te herstellen en het schip van de Bouwmaatschappij op koers te brengen. Tot ver in de twintigste eeuw zou ze een belangrijke rol blijven spelen en regelmatig als 'reddende engel' optreden. Haar aanwezigheid zorgde er ook voor dat de 'meergegoeden' die de Bouwmaatschappij in het verleden voor geen cent vertrouwden, nu wel met leningen en donaties over de brug kwamen, zij het dat ze daar wel eisen aan verbonden. Zo ontving de Bouwmaatschappij in 1878 een gift van het voor die tijd enorme bedrag van duizend gulden. De schenker stelde echter één voorwaarde: niet het bestuur maar de Commissie van Toezicht moest over de bestemming besluiten. In het jaarverslag 1878 meldt het bestuur daarover het volgende:

'De commissie overlegde met het bestuur wat hiermede te doen en besloten werd, hiervoor een obligatie te kopen in de geldleening van f 350.000 en uit de rente die zij afwerpt (dat is f 50,- per jaar) premiën te maken en die te verdelen onder die bewoners onzer woningen, welke hun woning het netst en zindelijkst houden. Voorwaar een goed doel om elk tot orde en plicht (zulke schoone deugden) te roepen. Dit geld zal dus zeker goed besteed worden. Jammer is echter dat de edele gever van die som onbekend wenscht te blijven. Jammer zeggen wij, omdat de naam van zulk een persoon, voor wien allen achting moeten hebben, in de geschiedenis onzer maatschappij met gulden letteren diende vermeld te worden.'

Algemeen Handelsblad,
11 oktober 1878 - advertentie
over de mogelijkheid om
in te schrijven voor een
hypothecaire geldlening aan
de Bouwmaatschappij ten
behoefte van de bouw van
de woningen aan de Czaar
Peterstraat/Blankenstraat.

**BOUWMAATSCHAPPIJ TOT VERKRIJGING
VAN EIGEN WONINGEN.**
GEVESTIGD TE AMSTERDAM.

**Eene 5 % Hypothecaire Geldleening ad f 350.000,
aflosbaar binnen 45 jaren.**

De **INSCHRIJVING** in bovengenoemde Leening wordt opengesteld op **MAANDAG 14** en **DINSDAG 15 OKTOBER 1878**, ten kantore der Heeren **LANGERHUIZEN & Co**, te Amsterdam, bij wie het Prospectus en alle inlichtingen te bekomen zijn.

De Commissie van Toezicht, Mr. W. VAN DER VLIET, Voorzitter.	Het Bestuur der Bouwmaatschappij voornoemd, JOH. VAN BUUREN, Voorzitter.
Mr. HENR. S. v. LENNEP, Mr. G. VAN TIENHOVEN, GERARD A. HEINEKEN, Mr. JAC. WERTHEIM, Secretaris.	J. C. SIEBENLIST, Secretaris.

(36151)

Een dergelijke hoogachting voor weldoeners vormde een totale breuk met het verleden. Het 'Helpt U zelve!' werd in de vele vergaderingen van de verschillende geledingen van de Bouwmaatschappij ook niet langer meer gehoord. Ook over de ooit zo trots verkondigde onafhankelijkheid van 'de bazen en patroons' werd niet meer gesproken. Het strijdvaardige van de dubbeltjesdroom was vervangen door een noeste werkvijver om zo veel mogelijk betaalbare woningen te realiseren voor mensen die anders aan de grillen van de huisjesmelkers waren overgeleverd. De trots betrof niet langer een Groots Ideaal, de trots betrof het resultaat: solide woningen met betaalbare huren. Toen in de Czaar Peterstraat het eerste echte complex van 180 dubbeltjeswoningen in 1879 gereed kwam, voelde dat voor het bestuur en de Raad van Vertegenwoordiging als een grote overwinning. De volhouder had gewonnen.

37

REVOLUTIONAIRES VERSUS PARLEMENTARISTEN

Met de coupe van 1875-1876 was ook het lot bezegeld van de Bouwmaatschappij als instrument in de ontluikende klassenstrijd. Wanneer Klaas Ris ook bij de rechter bakzeil heeft gehaald, verdwijnt zijn naam uit de annalen van de Bouwmaatschappij. Zijn rol is uitgespeeld. De Bouwmaatschappij verdwijnt uit het vaarwater van de arbeidersbeweging en komt in de officiële geschiedschrijving dan ook niet meer voor. De socialisten maken er verder geen woord meer aan vuil.

De Internationalen geven de strijd echter niet op. Zij gaan verder op hun eigen radicale weg. Op 7 juli 1878 richten zij in Amsterdam een plaatselijke Sociaal-Democratische Vereeniging (sdv) op. Klaas Ris was daar – uiteraard – bij. In feite was de sdv de zoveelste organisatorische verschijning van de wens van de Internationalen om de arbeidersklasse te organiseren en in beweging te brengen. Maar waar hun organisaties in het verleden niet echt wisten door te breken, stond dit initiatief uit 1878 wel aan de wieg van de eerste politieke organisatie van de Nederlandse arbeidersbeweging: de Sociaal-Democratische Bond. Dat was grotendeels te danken aan het feit dat een radicale dominee de kringen van de Internationalen kwam versterken.

Vlak na de oprichting van de sdv bezocht Ferdinand Domela Nieuwenhuis de Amsterdamse vereniging, waar hij onder meer Klaas Ris ontmoette. De veteraan vroeg zich bij die gelegenheid wel af of een rijke dominee (want dat was Domela) wel socialist kon worden. Maar Domela Nieuwenhuis stelde hem niet teleur. Hij zorgde voor de doorbraak die de Amsterdamse arbeiders op eigen kracht niet voor elkaar hadden gekregen. Nadat in 1880 in Haarlem en Den Haag nieuwe plaatselijke afdelingen van de sdv werden opgericht, nam Domela Nieuwenhuis in april 1881 het initiatief tot de oprichting van een overkoepelende landelijke Sociaal-Democratische Bond (sdb), met het partijorgaan *Recht voor Allen*. De Amsterdamse afdeling

Voormannen van de Sociaal Democratische Bond, vanaf 1881 de eerste politieke organisatie van de arbeidersbeweging in Nederland. Domela Nieuwenhuizen (boven) was de charismatische leider; Jan Anton Fortuyn, zoon van een van de oprichters van de Bouwmaatschappij, was voorzitter van de Amsterdamse afdeling.

vormde de activistische motor van de SDB, met grote massabijeenkomsten waar duizenden Amsterdammers op afkwamen.

De afdeling werd vanaf 1883 geleid door de 28-jarige Jan Fortuyn, die tijdens een tumultueuze vergadering de voorkeur kreeg boven oudgediende Klaas Ris. Daarmee trad een nieuwe generatie activisten aan, die in veel gevallen van jongs af aan met de beweging was grootgebracht. Jan Fortuyn jr., die de Amsterdamse SDB jarenlang succesvol en gepassioneerd leidde, was de zoon van de metselaar Jan Fortuyn, in 1868 een van de oprichters en eerste bestuurders van de Bouwmaatschappij.

De strijd van de arbeiders spitste zich met het verstrijken van de jaren tachtig vooral toe op het verwerven van het algemeen kiesrecht. De organisatiekracht van de Sociaal-Democratische Bond nam steeds verder toe, niet in de laatste plaats nadat Domela Nieuwenhuis vanwege het beledigen van de koning in een artikel in *Recht voor Allen* in 1886 tot een jaar gevangenschap werd veroordeeld. De verontwaardiging daarover was groot en voedde een paar maanden later mede de uitbarstingen tijdens het Palingoproer in Amsterdam.

In 1888 werd Domela Nieuwenhuis namens een Fries kiesdistrict gekozen in de Tweede Kamer, waar hij een eenzame strijd voerde. De animo om langs parlementaire weg veranderingen aan te brengen verdampte met het jaar; de roep om een echte revolutie werd binnen de SDB steeds groter. Dat leidde tot felle discussies. De spanning tussen de meerderheid der revolutionairen en de minderheid van parlementaristen liep steeds verder op, waarbij partijen elkaar van alles voor de voeten wierpen en niet schroomden om elkaar zwart te maken. De druk nam toe toen de rechter besloot de SDB te verbieden vanwege het propageren van onwettige middelen om haar doel te bereiken, waarna de Bond in 1894 onder de naam Socialistenbond verder ging. Nadat het SDB-congres eind 1893 besloot om 'onder geene voorwaarde' aan verkiezingen meer deel te nemen, kon een scheuring niet meer uitblijven.

In augustus 1894 besloten een aantal parlementaristen tijdens een bijeenkomst in Zwolle, onder leiding van kopstukken als Henri Polak en Pieter Jelles Troelstra, de Sociaal Democratische Arbeiders Partij, de SDAP, op te richten. Bijeenkomsten in Amsterdam van de nieuwe partij werden stevast verstoord door radicale arbeiders die niets moesten weten van de nieuwe partij die heulde met de klassenvijand. Maar uiteindelijk delfde het radicalisme toch het onderspit ten opzichte van de parlementaire macht die de sociaaldemocraten wisten te vergaren. De realisten en pragmatici wonnen het uiteindelijk van de radicalen en revolutionairen. Er bestaat een foto van een grote bijeenkomst in de zaal Constantia in Amsterdam in 1899, waar Domela Nieuwenhuis achter het spreekgestoelte nog geflankeerd wordt door de dan 78-jarige Klaas Ris. Het is de laatste bijeenkomst van de Socialistenbond; hun rol is dan uitgespeeld.

FOTO: IJSG

Laatste openbare vergadering Vrije Socialisten-Vereeniging, achter het spreekgestoelte Domela Nieuwenhuis, links van hem Klaas Ris.

COLLECTIEF EIGENDOM

De oplopende ruzies en sfeer van verwijten waarin de verdeeldheid in de arbeidersbeweging zich uitte, roepen onvermijdelijk herinneringen op aan het gekissebis, het gescheld en de verdachtmakingen die de Bouwmaatschappij begin jaren zeventig naar de rand van de afgrond brachten. Het zijn vergelijkbare emoties die botsen, overtuigingen die tegen elkaar opbieden en elkaar niet kunnen verdragen. Alleen de woorden zijn anders. Begin jaren negentig beschikken de socialisten over een taal, over begrippen, over theorieën die men in 1874 nog niet voorhanden had. Wat in de Bouwmaatschappij tegenover elkaar stond, was zonder dat de strijdende fracties het beseften een voorbode. De strijdtonelen die door de Bouwmaatschappij trokken, bleken een opmaat voor de strijd die de arbeidersbeweging zou verdelen.

En in zekere zin is de uitkomst van beide veldslagen hetzelfde. In 1876 wisten bij de Bouwmaatschappij de pragmatici de vereniging van de ondergang te behouden door een op de realiteit geënte koers te forceren, die de Bouwmaatschappij rond de eeuwwisseling met een

bezit van 780 woningen tot de grootste woningbouwvereniging van de hoofdstad maakte; in 1894 zette de SDAP de stap om de arbeidersbeweging in Nederland op een koers te brengen die het land een van de meest ontwikkelde verzorgingsstaten van de wereld bracht.

Toch is het verleidelijk om de vraag op te werpen of het ook anders had kunnen lopen. Het ligt namelijk voor de hand om te constateren dat de moeizame wijze waarop de Bouwmaatschappij uit de startblokken is geschoten er mede voor gezorgd heeft dat het vizier van de Nederlandse volkshuisvesting vooral gericht werd op collectief woningbezit dat voor betaalbare prijs verhuurd zou kunnen worden. Dat wordt ook de dominante gedachte in de discussies die in de tweede helft van de jaren negentig van de negentiende eeuw voorafgaand aan de Woningwet gevoerd worden. Het eigen woningbezit van arbeiders wordt dan als een zeer onverstandige zaak afgedaan. In een beschouwing in *Het Nieuws van den Dag* in 1896 over 'Het vraagstuk van de Volkshuisvesting' worden afschrikwekkende voorbeelden uit het buitenland en de statutenwijziging van de Bouwmaatschappij als onafwendbare oplossing ten tonele gevoerd:

*In 1853 werd te Mühlhausen door den industrieel Dollfuss de beroemde "cité ouvrière" gesticht, die aan vele bouwondernemingen in later jaren tot model heeft gediend. Het verwerven van individuelen eigendom van de huisjes door de bewoners was een der gronddenkenbeelden van deze stichting. In 1887 moest Dr. H. Herkner hieromtrent getuigen, dat tal van huizen langzamerhand in handen van vreemden, veelal huisjesmelkers, waren overgegaan, en dat er zelfs eene onderneming van kapitalisten bestond, met het doel, de arbeiders als eigenaars stelselmatig uit de huizen te verdringen. In het oudste gedeelte der wijk is de arbeider-eigenaar nauwelijks meer te vinden; het cit huis is een voorwerp geworden van handel en speculatie. Terecht wordt hier gewezen op het lot, dat de bouwverenigingen, die zich hetzelfde ideaal voorstellen, — zij het ook in verre toekomst — boven het hoofd hangt; dezen vereenigingen wordt de raad gegeven het voorbeeld der "Bouw-Maatschappij ter verkrijging van eigen woningen", te Amsterdam, te volgen, en door statutenwijziging den collectieven eigendom in de plaats te stellen van den individueelen.'*²⁶

Uiteindelijk liet ook de Bouwmaatschappij zelf, zoals in het volgende hoofdstuk aan de orde komt, het ideaal definitief varen. Het is dat het verboden is om aan de geschiedenis wat/als-vragen te stellen, maar toch blijft het gevoel aanwezig dat als de dubbeltjes anders gevallen waren, het verhaal ook anders had kunnen verlopen. Wat was er gebeurd als de eerste voorzitter, bouwvoorman Kool, niet een greep uit de kas had gedaan en daarmee een diep wantrouwen in de vereniging gezaaid had? Wat was er gebeurd als de Bouwmaat-

Het eerste complex dubbelrijwoningen in de Mauritskade werd in fasen gebouwd en werd pas halverwege de jaren tachtig afgerond.

De laatste huizen, achterin het straatje, hebben een iets hogere ingang, omdat de gemeente Amsterdam in de tussenliggende periode de bouwverordeningen had aangepast en een grotere kruipruimte verplicht voorschreef. Met als gevolg dat de woningen achter in de straat ineens een meter verspringen.

schappij wel kapitaal had vergaard om snel een fors aantal woningen te bouwen en die in eigen bezit aan arbeiders te geven? Wat was er gebeurd als de Bouwmaatschappij beter was voorbereid en zich had kunnen wapenen tegen naargeestig eigenbelang? Wat was er gebeurd als het initiatief succesvol was geweest en in de rest van het land volop navolging had gekregen? Had dan het eigen woningbezit niet een veel grotere plaats in de Nederlandse volkshuisvesting gekregen?

Noten hoofdstuk 1

- 1 *Amsterdamsch Volksblad*, 16 mei 1868. Archief 115G
- 2 Wouter Beekers (2012), Het bewoonbare land. *Geschiedenis van de volkshuisvesting in Nederland*, p. 34. Egbert Ottens (1977), *Ik moet naar een kleinere woning want mijn gezin wordt te groot*, p. 9, Herman de Liagre Böhl (2010), *Amsterdam op de helling. De strijd om stadsvernieuwing*, p.17.
- 3 <http://www.onsamsterdam.nl/component/content/article/15-dossiers/967-de-dood-in-kaart>.
- 4 <http://www.onsamsterdam.nl/component/content/article/921-nummer-4-april-2002?start=2> en <https://slieren-dregt.nl/RisLunden/KlaasRisdl4.html>.
- 5 <http://www.jenneken.nl/bekijk/1900Drankwet.htm>.
- 6 Wouter Beekers, a.w., pp. 23-52.
- 7 Na de Vereeniging ten behoeve der arbeidersklasse uit 1852 volgde in 1854 de Vereeniging tot verbetering der huisvesting van de mingevoerde klasse 'Saterno' en in 1865 Bouwmaatschappij Concordia.
- 8 Martin Schouten (1976), *De socialen zijn in aantogt. De Nederlandse arbeidersbeweging in de negentiende eeuw*. pp. 70-71.
- 9 Jaarverslag 1869, Archief De Key.
- 10 Dennis Bos, *Waarachtige volksvrienden. De vroege socialistische beweging in Amsterdam, 1848-1894*, p. 115. (verwijzing in noot 2: Gemeentearchief Amsterdam, Politie Archief, corr. M 1869.) En: 'Alleroplezierigst nieuws', in: *De Werkman*, 20 november 1875, pag. 1-2; Cf. Vislaake in: *De Werkman*, 30 december 1871, p. 3 en 30 mei 1874, p. 3. Zie: <http://www.onvoltooidverleden.nl/fileadmin/redactie/Bos/H6.pdf>
- 11 Dennis Bos, a.w., p. 110: 'Sinds de Doelistenbeweging van 1748 werden zij met veel ontzag de "Bijltjes" genoemd. Gewapend met hun vervaarlijk gereedschap waren de scheepsbouwers van Kattenburg toen opgetrokken naar de grachten, om het prinsgezinde verzet tegen de stedelijke regentenkliek kracht bij te zetten. De oproerige en strijdvaardige roep van de Bijltjes was nog eens bevestigd in harde botsingen met de Patriotten in 1787 en bij het
- vertrek van de Franse troepen in 1813.'
- 12 *Amsterdamsche Courant*, 4 november 1879, geciteerd uit: Carol Schade (1981), *Woningbouw voor arbeiders in het 19de-eeuwse Amsterdam*, p. 128.
- 13 Dennis Bos, a.w., p. 123.
- 14 Dennis Bos, a.w., p. 125 (noot 51).
- 15 Dennis Bos, a.w. p. 73: 'Albert Hofman bleef tot op hoge leeftijd een eigenzinnig en lastig man, die met zijn kwaliteiten en gebreken aan de wieg van de socialistische arbeidersbeweging in Amsterdam zou komen te staan.'
- 16 Martin Schouten, a.w., p. 131.
- 17 Vrouwen spelen in de eerste decennia geen rol in de gremia van de Bouwmaatschappij. Althans in bestuurlijke zin. Zij runnen wel de huishoudens en moeten dus de dubbeltjes zien over te houden die wekelijks aan de Bouwmaatschappij moeten worden betaald. In die zin vormen ze een kritische achterban, want als er weinig met die dubbeltjes wordt gedaan zijn zij de eersten die er hun beklag over doen. De eerste vrouw die bestuurlijke verantwoordelijkheid ging dragen voor de Bouwmaatschappij was 'meijuffrouw' (zoals ze steevast in de verslagen werd aangeduid) Wouters, die in de jaren twintig in de Raad van Vertegenwoordiging werd gekozen.
- 18 Zie jaarverslag 1888, waarin stil wordt gestaan bij het vertrek van Heldt als bestuurslid, omdat hij zich vanwege zijn Kamerlidmaatschap in Den Haag gaat vestigen: 'De Maatschappij heeft veel aan hem te danken, hij was een van die weinige mannen, die pal bleven staan toen allen samenspannen om haar ten val te brengen, veel heeft hij gedaan tot het tot stand komen van de commissie van toezicht, waar wij zoon grooten steun aan hebben.' Merkwaa-digerwijs is de cruciale rol die Heldt speelde in de latere geschiedschrijving van de Bouwmaatschappij vrijwel uit beeld verdwenen. In de verschillende jubileumuitgaven worden vele mannen ten tonele gevoerd die een grote rol speelden, maar de naam van Heldt ontbreekt. De oorzaak daarvan is dat Heldt medeauteur was van de eerste jubileumuitgave uit 1893. Het was voor hem kennelijk een kwestie van gepaste

bescheidenheid om in deze eerste jubileumuitgave geen melding te maken van zijn eigen inspanningen en verdiensten. Maar omdat alle volgende geschiedschrijvingen zich vervolgens op deze uitgave baseerden, verdween zijn naam dus uit de annalen van de Bouwmaatschappij. Ten onrechte. Zonder Bernard Heldt had de Bouwmaatschappij de negentiende eeuw niet overleefd.

19 Dennis Bos, a.w., p. 175.

20 Zie: http://www.wikiwand.com/nl/Bouwmaatschappij_Concordia_NV.

21 Zie: https://www.parlement.com/id/vgogllapvtj/g_van_tienhoven.

22 Van der Vliet verdedigde de Amsterdamse Schuttersraad in de zaak van sergeant Albert Hofman, die zich tegen zijn ontslag verzette. Hofman was een trouwe strijdkamerraad van Klaas Ris en was lid van de commissie van grieven die in 1874 de aanleiding vormde voor het onderzoek naar de toestand in de Bouwmaatschappij. De keuze voor Van der Vliet als lid van de Commissie van Toezicht was een regelmatige belediging van de Internationalen. Het was niets meer dan 'heulen met de vijand'.

23 *Nieuws van den Dag*, 1 april 1880.

24 Verslag van den toestand der Maatschappij over 1877, p. 3. Archief De Key.

25 Jaarverslag 1877, p. 3. Archief De Key.

26 *Nieuws van den Dag*, 29 mei 1896.